

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1968 • Ч. 4 (88)

Іван Дзюба: Інтернаціоналізм
чи русифікація (розділ XIV)

Лист політичного в'язня
Валентина Мороза
(продовження)

Нові поезії Василя Барки

Еспанія — у двох ключах:
Х. Р. Хіменес і Ю. Тарнавський

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерти Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

Іван Франко
ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ
(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева. Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв
«Пролог» і «Сучасність»

У «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 18) вид-ва ПРОЛОГ вийшла з друку перша частина монографії:

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відрваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася
нова книжка:

Поль Кльодель
БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо надсилати до нашого видавництва або на адреси наших представників.

СУЧАСНІСТЬ



УДК 62-50
© 1998



*Борис Пачовський, Мавка,
дереворит, 19,8 x 26,9 см.*

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1968 № 4 (88)

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Редакція: Вольфрам Бургардт, Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Володимир П. Стахів.

У питаннях літератури, мистецтва та науки просимо листуватися
на адресу:

Wolfram Burghardt, 212 Tarbart Terrace, L o n d o n, Ontario, Canada.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором, і застерігає
за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані
авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки
за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und
gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950
wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.;
8 München 2, Karlsplatz 8/III, (Telefon 59 46 67);
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: „Logos“ GmbH, Buchdruckerei und Verlag, München 19, Bothmerstr. 14

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

3 нових поезій

Василь Барка

ТІНЬ МАЙБУТНЬОГО

I

Керею горя — ланцюгом гроза примірить;
а викроїться в блиск, що ребра пожина.
Круг скорбі! з палітурки — голосних кумирів
повикидають кажанам.

Розсиплеться ціпок і всіх чорнот підпора
під кривди, свічені в жемчуг;
та башти — кам'яних дітей породять:
на стіл царям, що світ жеруть.

Ревітимуть горбасті брами — хмарам,
з огню вистукуючи роги.
А град: на колоски голів, що кпили дарма
з прочанок! проти церкви горді.

Заблудяться в норі комах — очима,
хто сажу знав як сніг, а сніг як сажу.
Хоч і стовбам доріг мана дозрима, —
без дощечок: про досвіт скажуть.

22. XI. 1966

II

Модоправці: по друкованих дзеркалах
ми — як півбоги самі;
дзвінна слава в наш двірець доклалась;
небо? відмарок на сміх.

Мерехтять світкі, як одуд, царяградки,
на трапезі — по столах . . .

бризнуть іскри божевілля виноградні
в келехи! і покиплять.

Осміється, хто надів на груди хрестик,
бо чого? то ж забобон . . .

Ми самі, замість небес і з'яв старезних;
ну, по кубкові обнось!

Дрібно, при нагоді, бродному нетязі
кісточки переберем.

На закуску — розповідини півсказні
в регіт спожили, мов крем.

Раптом: хто при вогневистому бенкеті
збуйна дзеркало розбив?

Замінили вмить майстерні та служебки —
древністю! в блакитний зблиск.

Стало скло з окрайців семицвіт водити,
та й відбило глибний склад:

при столі — духовні трупи, як недвиги,
вкрут туман старий дославсь.

Глянь: сургуч диявола підряд спечатав —
ребра! вкрапавши кістяк . . .

в знак грудей — огнений визбірок безчасся
і, сліпі з пихи, лиснять.

Біля ніг безодня: лусковиті пащі
зводять жовту каламуть —

петлями огню на шибениці справжні,
гірші! — як змію саму.

Скам'яніли очі, відсвітки зглядівши,
той вино, як скрик, розлив . . .

цей погримнув: «А! оптичний зман, не більше! —
вдіє й слимаки з волів».

Вносять гобелен — величну в нитях повість,
вивласнену від царя:

лицарство в діброві унікорна ловить,
сокіл з височин ширя.

Вносять гобелем: мов привид — запинають
дзеркала живого скло.
Скоро: гомін! — пісню, мовністю півсправну,
через кубки понесло.

«Ми божки! міністри весен зверхблажених;
нам зроста з офір димок:
ми свої прияви, над вселенські межі —
всім як небо додамо».

1. X. 1966

III

«Замкнемся в розмисли залізні,
ми, істина з вінця наук,
і ні при сонці — птиці — зіллі —
нема! хто сумніви гукнув.

Скрізь мовчанка, пустиня в храмах;
ми з логік; вірі на замін! . . .
як доказали: вся вже марна,
ну, ореол вождя візьмім.

Бо в числах слява — кріпость наша,
коли Христос як міт людей . . .
ми: півбоги! де дзвін звіщався
з палати знам'яник щодень».

Тоді, крізь найцвітніший розквіт,
що вас обкружує вінком:
вмить підведеться — з'явець простий! —
хто в гробі кобзаря замовк.

І спломениться вірш нержавий
між ваші очі, в жовту тьму:
«ви — зманники! замків державці,
що на серцях, як тінь, минуть».

Списи ж колосяться видимі —
з небес: мара спалає впрах.
По селах — блиск важкий, мов з міді,
обличчя хат повідверта . . .

Ні, підождім! без гніву й жовчі,
помолимося: з книг святих.
Ви люблені, ви діти Божі,
ви кликані й з огню спастись.

18. I. 1967

УБОГІСТЬ

Скіпетр помазаника! храми молились, —
ні! звів на змію мучитель.

Серце в ребрах — самородок неба,
ні: з іржею чвані, жаба брєнна . . .
попелом яким скорбіти над собою? —
 пребезумна дитина:

чи труною, чи галузкою скрипковою
 чорно погордиться.

В океані смерти, в східцях огненної кручі,
ми статками серця — ніщо! чєнці жебруці.

З вінчиків згубим райдужний димок,
 шажики віддамо.

24. I. 1967

ВЕЧІРНІЙ СВІТЛИК

Темно! зник, мертвіючи, гніт.

А лепістка засвічена! вмить,
сплеск (над віск) —
її сіяння: дух, що життя вінчає,
її сіяння: небо в очах.

Схимників мир; бджолиний бризк —
віск яскрить! . .

Ми незрячі для свіття;
пізнали гніт гіркий,
синіючи, підвівся.

Ждемо: клітинами трунними гніт —
небо ікон пояснить.

Чернечий віск.

26. I. 1967

Ждемо жарин священного безумства —
при жертві! вуст, що запеклись.
З листка і процвіту сади назвуться,
а вищий — плід; пташино, клич . . .

Бо знов, плачами сива, хуртовина змучить,
горівши косами в мороз.
Клич день: при серці — огневидній кручі —
із блискавкою заразом.

Над ним побожеволіє і орлик,
рвучи тенето днів гнилих! —
і клекіт крові грозової вторить:
з прибою, мов пожеж полин.

Над мертві скелі, де скиплять завалля,
вже прогриміти і ребру —
розбуженому: груди в бризк розпалять,
а сполох скойки розберуть.

І рватиметься з горя правда грізна,
що сплеск очей синіє ввік;
коли, спалавши крильми, блиски близять
з-над кротких сонць, і всім говіть.

Бо чути: ось, палахкотить від зводів
престольний суд — серцям скрізний.
Від горна громовин, жарівши, входить
нестерпно в кров, над кратер, скрик.

12. I. 1964

НАДІЯ

Сплеснеться в небо степ воскресний,
і забілюють біля стріх
всі вишні, вінчиками сестри:
від храму! без плачів страшних.

Вдові та сироті — в заслоні,
як щит обкований: закон.
А князь кайданів, ворог сонний,
серед пустелі в тінь замовк.

Дім правди: скатертями чистий,
і скіпетром, що зло роздер;
на древньому холмі примістить —
і місяць при різьбі дверей.

Бо книгу життя відкривають
долоні досвіту в садах;
при ній: серця дітей від храму —
мов з грядки місяця, глядять.

23. IX. 1966

ДНЮВАННЯ

Зброєна з воєн, мов кат,
всіх смерть спіткає . . .
наблизила склянку до уст:
мов жовч, мороз могильний торкнувсь,
гіркий, зверх полинів навік.
Росистий ліс огненністю зник,
душу стяжуть марюки! з моря ростуть.

Сподівайся так:
з надзем'я віти втішеннями палахкотять —
як життя . . .

Жертовник над зорями відкривсь,
невечірній світ від крові з хреста;
молись, молись . . .

Білі журавлі, над смертю, до вічності-Лаври,
крилами безпечальні.

24. I. 1967

Друковані тут поезії Василя Барки входять у його нову збірку «Лірник», що готується до друку у видавництві Нью-Йоркської Групи.

Білі квіти

Микола Вінграновський

Ще суму не було. Не було й золотого прощання гаїв, цвіли сині сокирки та молочай на сухих берегах між глodom і скелями, цвіли петрів батіг та рожа собача...

- Ти хочеш цього?
- Ні.
- Ти хочеш цього.
- Кажу тобі — ні.
- Ти не розумієш мене.
- Розумію. Але — ні.
- Ні, ти не розумієш.
- Може...

Було ще літо. І тихі дні були над степами, і тихе небо пливло над водою, видно було бубирів на жовтавому дні ріки. Чекалося осені.

Ми поверталися з верхів'я Синюхи. На колінах лежали рушниці, човен несло течією, ми хрумкотіли цибулею з хлібом, і цвів молочай, та небо цвіло ні білим, ні синім, а цвіло самим собою в тій передосінній порі, коли приходить сумовита прозорість води, і коли птиця не спить ночами.

- Я люблю тебе.

Впала краплина з весла.

Із сірого надбережжя вихопилась чапля з чапленям, пролетіла низько над нами, випустила щось біленьке з-під себе, і впало воно саме там, де сидів Дмитро.

— Ти диви, місце вибрала! — Дмитро схопив рушницю і вистрілив. Чапля оглянулася на чапленья, махнула йому крилом і поквапилася до очерету й верб, що заступали нам річку.

— А якби на голову?

— Ну й що? — сказав Павло, надкушуючи синю цибулину. Павло вбив дві качки, я — одну, Дмитро — жодної.

Тихо плвли береги, тихо плвила вода, пахло порохом...

— Ти помітив, що за весь наш з тобою час розмову починаю першою завжди я.

- Не лайся. Ну от скажи: навіщо ти починаєш лаятись?
 Кому це потрібно? Нікому. Ні тобі. Ні мені.
 — Я люблю тебе. А тобі це ні до чого.
 — Ні.
 — Що — ні?
 — Так. Тобто мені це ні до чого.
 — Не бреш. Ти брешеш?
 — Брешу.
 — Бо ти дурний. Ти дурний, аж крутишся. Ну, не будь дурним, дорогесенький мій, ну, не будь.
 — Добре, не буду.
 — Не смійся. Тільки не смійся, бо що ж мені тоді робити?
 — Добре.

Скинулася щука, і Дмитро знову скопив рушницю.

- Хай вона мені скинеться ще раз!
 — Ну й що?
 — Я їй покажу тоді що!
 — Ти вже показав. — Павло полоскав у воді огірок-жовтяк.
 — Я ж непитущий. Це ж ви наглушились самогоняри
 — трах-бах, дивись — і щось упало з неба.
 — Трах-бах! Сам ти трах-бах.
 — Сам не сам, але я не вбив нічого.
 — Не вбив!
 — А що ж — і не вбив!
 — Не вбивкай.
 — Іди ти під три чорти! Не дратуй мене.
 — Не вбив, не вбив!..
 — Справді, не вбив.
 — А ми — вбили?
 — Вбили.
 — Василю, повертай до берега, скинемо цього «невбивцю».
 — Ша, хлопці. Справді, якого чорта? Роздягайтесь, бачите — гребля, будемо човна перетягати.
 Упала друга краплина з весла.

... Шумовиння води, низка зеленого каміння через ріку і поза камінням верби внизу з очеретом були вже перед очима. На правому березі трьома згорілими поверхами чорнів допотопний дідівський млин, з четвертим поверхом над водою, де мололись усі ближні поля в неближні роки, як і цього року.

— Не хитайте човна! Скидайте штани.

Ми роздяглися, вдарила вода по ногах, і човен спіткнувся носом об греблю.

- Піднімай його, піднімай!
 — Та піднімаю, хай він сказиться! Що я — віл?
 — Задирай йому хвоста! Хвіст!

Човен пішов униз, і ми, по груди у воді, вели його між камінням до глибшого річища, що біля млина.

Запахло борошном.

Від млина тягнулася черга возів і машин з мішками зерна, над берегом паслись випряжені коні, біля возів на соломі сиділи дядьки, хто вечеряв, хто грав у карти, а хто дрімив.

— Алло, ти вже спиш?

— А ти?

— Як чуєш. Я не сплю. Мені не спиться.

— Що ж ти робиш?

— Думаю.

— І я.

— Про що ж ти думаєш?

— Про тебе.

— І я про тебе.

— На добраніч.

— На добраніч.

Дикі гуси у небі! Як давно я не бачив гусей, щоб літали... Дикі гуси у небі кружляють над млином — зерно почули... Не кружляйте, бо ваші три смерті лежать у нашому човні.

— Дай рушницю! Рушницю дай!

— Обійдешся.

Дмитро кинувся проти води до корми, але забив ногу об підводний камінь і заскавучав, як собака.

Я сказав йому:

— Ти ж бачиш — високо.

— Дай, хоч оскому зжену.

— Геть і не говори.

— Дай рушницю, тобі кажу, бо тебе вб'ю.

— Тоді — на.

Дмитро схопив рушницю і по груди у збуреній воді заводив тією рушницею по крилатих гусячих животах.

— Ну, стріляй. Чого ж ти не стріляєш?

— Вода хилитає. Не можу прицілитись.

— Дай мені.

— На.

Я вистрілив по тих гусях, як по своїх сльозах.

Летить! Не треба мені вас. Мені потрібен я, бо оскільки існуєте ви, і світ, і все на світі — існую і я. Летить, бо час хилитає мене...

— Ти бачиш мене?

— Ти білієш, і я тебе бачу.

— Тобі холодно?

— Ні. І тобі?

— Вранці у мене літак.

— Як?!

— Вранці.

— Відколи ми з тобою, ніяк не зрозумію: коли ти смієшся і коли говориш серйозно.

— Де твої очі? Тобі не соромно так говорити?

— Не вистачало...

— От і не говори.

— Обніми мене...

Черга возів загиналась до річки, на останньому возі, на мішках, стояла дівчина в білому в синій горошок платті. За нею заходило сонце, і заходило так, наче сходило.

— Хлопці, покатайте мене!

Ми були вже в човні, я сидів на веслах, жовтіла вода, сонце заходило, наче сходило.

Павло гукнув:

— А твій старий де?

— Який старий?

— Твій!

— Тато? Та біля млина.

— То йди — покатаємо.

Я розвернув човна до берега, подав їй руку.

Щось сліпуче блиснуло, мертво-фіолетовим світлом шугонуло по наших обличчях, і один із дротів між стовпами над рікою провис у воду.

— Луснув! Каліки нещасні! Не могли як слід ізолювати. І так усе... — прогудів Дмитро, вчепившись у дівчину сірим поглядом.

— Не хилітайте човна, ой, не хилітайте!

— Цур не боятися, а то висадимо!

— Тоді краще зсадить... Ой!.. Гребіть до берега! — вона оглянулась на мене. — Я плавати не вмію.

— І я не вмію, так що ж з того?

— Як це не вмієте?

— Не вмію. Води боюсь.

— А в нашому селі ні річки, ні ставка. Правда, була така собі річечка, так почали осушувати береги під капусту, от вона й померла. Поділася кудись. Тепер ні ріки, ні капусти.

— Каліки нещасні!

— А звідки ж ти? — Павло наливав горілки.

— Тридуби знаєте? Так від Тридуб ще три кілометри.

— Знаємо! Василю, тримай!

— Може б ти, Павле, спершу запропонував нашій дамі? Як вас зовуть?

— Настею. Але я — ні. Пийте ви. Нате. — Вона взяла від Павла кухлик і передала мені на весла.

— За ваше здоров'я, Насте.

— Пийте на здоров'я. Огірка вам чи цибулину?

— Огірка.

Дівчина сполоснула огірок, і я надкусив з її руки. Вона посолила його, і я надкусив з її руки вдруге і втретє.

— А вишень у нас цього року було, як болота! — сказала вона. Але сказала про вишні даремно: другого огірка я не попросив, і вона начебто заспокоїлась. Лише її рука не змогла

найти собі місця — вона поклала її на коліно, потім на борт човна, а відтак занурила у воду. Сонце заходило біля її руки в бурштиновій воді.

Я сказав:

— Пристаньмо біля цього острівка та сядьмо вже по-людськи, та в дурня зіграймо.

— Гребі!

— Ви граєте, Насте?

— У дурня? Аякже. І два на два, і один на один умію.

Може, ще огірка?

— Ще.

Вона вибрала найбільший огірок, і я надкусив його з її золотої в краплинах руки. З ліктя капала вода на мою босу ногу. Настя одвела лікоть, і краплини западали на дуло рушниць.

— А це що, рушниця у вас?

— Рушниця.

— А тієї зими у нас десять гектарів яблунь зайці по-обгризали.

— І що, пропав сад?

— Геть чисто!.. Може, яка сотня деревинок і вціліла.

— Каліки нещасні! Не могли пообкутувати дерева!

— Ніколи було. Голову колгоспу міняли! — Настя засміялася. Тонко засвітилися на вечірньому сонці її темно-сині зуби.

— Ти ще не стомилась?

— Ні. Мені потрібно, щоб ти завжди був поруч. Раніше я думала, що у великих дозах мені тебе просто не витримати. Тепер, коли тебе не було, я тихенько почала божеволіти.

— Ти завжди була серйозною людиною, люба моя.

— Але не настільки, щоб зараз глузувати з цього.

— Правильно.

— Ти пригадуєш його?

— Кого?

— Ну, того, у кого ти мене, як кажуть, відбив . . .

— Ні. Абсолютно. Жодної риси.

— Я в усьому вірю тобі. Я не знаю, чи зможу відрізнити брехню від правди. Боюсь — ні, тому що дуже хочу вірити, а з другого боку, мені так брудно брехав той, обличчя якого ти не пам'ятаєш, що можу із «пильности» тепер взагалі не вірити в усе добре. Можу, правда, і не хочу, чуєш?

— Розумію.

— І взагалі, зрозумій мене. Я не хочу розпорощувати себе на цю «пильність», і не хочу вірити хоча б через те, що так легше й спокійніше. Тому мені не треба брехати, розумієш?

— Ти ж знаєш мене: якщо я не збрешу — не проживу. Це поперше. А подруге, брехати якось легше, ніж говорити правду. От я тобі й брешу. Слухай: мені пахне мандрівочка. На цей раз — далека і надовго. Ми не будемо бачитись рік.

— Рік?

— Рік.

— Куди ж це ти знову зібрався, горенько ти моє?

— На працю, щастячко, на працю.

— Ти мене покидаєш.

— Сьогодні у нас літо. Так от: осінь, зима і весна...

— Коли ми з тобою зустрілися, я вирішила стати для тебе жінкою, «з якою йому було б легко». Бачиш, ні жінкою, «яку він любить», ні жінкою, «з якою він одружений», ні навіть жінкою, «з якою він живе».

— Вирішила слушно.

— Я хотіла, щоб тобі не потрібно було виплутуватись, прикидатись закоханим більше, ніж є насправді, щоб ти був зі мною, як з самим собою. І навіть ще більше самим собою, ніж із собою.

— Коли ми з тобою зустрілися, я вирішив будь-що відбити тебе від того обличчя, якого не пам'ятаю. Я пам'ятаю тільки тебе. Мені було цікаво: відіб'ю я тебе чи ні. Першого вечора не вийшло. Відбив я тебе другого вечора.

— Ні, любий. Для мене це було першого вечора. Інше діло, що ти влюбливий і вмєш любити кожного разу, як вперше, до того ж я зрозуміла за той вечір і ніч...

— О! Оце воно і є. Що ти зрозуміла?

— За весь наш з тобою час, з того вечора й ночі і по сьогодні, у мене таке відчуття, що ти щось перевіряєш у мені, в собі і не любиш мене. Спостерігаєш. Кроликом я себе почуваю досить часто. Отже, я не стала жінкою, «з якою йому було б легко». Бачиш, як...

— Та бачу. І це воно, мабуть, так і є.

— Не тікай. Будь відвертим.

— Може, про почуття досить?

— Здорово ж ти мене по пиці...

— Непогано. А чи не з'їсти б нам чогонебудь? Від голоду аж в очах рябіє. Що в тебе є?

— Макарони.

— Ну і їжонька ж! Та Бог з нею — тягни сюди.

— Ще є вчорашній борщ.

— Твого борщу не хочу. Ти не вмєш варити борщу. Поперше, ти переварюєш капусту, а капусту треба кидати в борщ останньою, щоб вона була твердою, як дротина. І картоплю треба кидати не різаною, а цілою. І, крім засмажки, потрібно кидати в борщ ще цибулю. Також цілу. Вона, коли звариться, — солодка. Ну, як я тебе?

— Зовсім і не боляче.

— Буде тобі «не боляче»! Не навчишся варити борщу — пиши пропало: ні ти мене не знала, ні я тебе не знав. Ясно?

— Ясніше ясно.

— Отак. Давай макарони і той твій ширпотребний борщ. Оце з'їм його, і щоб більше такого борщу не варила.

— А хто ж тобі варитиме в мандрівочці?

— Невже ти насправді думаєш, що ніхто?

— Ні, дорогий, що є жінки вродливіші й розумніші за мене — так, є. Ближчі, дорожчі, рідніші — є! Бажаніші — так, є! Такої ж, як я, — нема, так само як такого, як ти, — нема, розумієш? Оце я знаю, тому й не дуже хвилююся через ті всі мандрівочки. Мене хвилює інше...

— Кажи швидше, що тебе хвилює, бо я задихнусь з цікавості. Подай лишень соли, бо макаронешти — як трава.

— Зачекай. Сміятися будеш потім... Так, мене хвилює інше... Не пригадую назви села. Приїхали ми того літа на давню могилу. Зробили обміри і зняли поверхневий настил, походились дядьки, і один розповів мені таке: копав він у себе на городі біля тієї могили і викопав глечик, глиняний, запечатаний. Зрадів — думав, скарб. Розпечатав — рідина, темна, густа, з прекрасним запахом. Прийшли кум, кума, дружина прибігла — лизнули: солодко і міцно, валить з ніг. Випили. Вино було. Потім злякались, стали чекати смерті. Не вмерли. І, щоб не випробувати долю, вилили, виполоскали, і налив дядько у глечик квасу. А потім приїхали археологи і визначили, що цьому глечикові триста літ... ЖАх! Адже ті люди не зрозуміли тоді, яке рідкісне й дороге вино вони пили! Рідкісне...

— Ти маєш рацію. Але, як ти знаєш, перевагу я віддаю горілці.

— Не хитруй. Скажи мені так: дорога моя, щось у твоїх доводах при тобі заважає мені з тобою погодитись.

— Дорога моя, щось у твоїх доводах при тобі заважає мені з тобою погодитись....

Острівець був як острівець. Між вигорілими чоластими берегами він жив собі посеред ріки мініятюрною Африкою з персональними джунглями з воскової уже блекоти, могутнього будяка, гривастого щиру, лободи й дивними буйними квітами. Лапатими білими зорями вони світилися над плебейським острівним населенням і дивились у світ вичікувально й непевно.

Мало хто турбував острівець своїми відвідинами. Іноді припливав качиний виводок, показував під голодними глиняними берегами та й чимчикував собі за водою вниз, у царство ряски і вербового розгілля.

— Отут.

Тугими довгими ногами дівчина ступила на берег. Очі її кинулися на квіти і тихо перевелися на мене. Сонне сонце облягало її плечі, і обличчя її на тлі того сонця видавалося темним.

Я сказав:

— Будемо вечеряти з квітами, так?

— То піти мені та нарвати?

— Ідїть, тільки недовго.

— Я миттю, — сказала вона, не рушаючи з місця. — Я хутко, — проказала ще раз, і її тїнь пішла по моїй довгій тїні вечірній у золоту блекоту.

— Василю, глянь! Диви! — закричали хлопці, посхоплювали рушниці й поприсідали. — Сідай, сідай, сядь!

Від млина на нас летіло дві качки. Вони були ще високо і далеко, але реактивний посвист їхніх крил уже надав нашим рухам тієї своєрідности, яка була властива ще принаймні неандертальцям.

Сірою люттю блищали очі в Дмитра, Павлові не сиділось, і він порачкував у лободу, а потім лободою-лободою посунув угору, туди, до греблі, де знижувались качки. Дмитро кинувся за ним, загнав щось колюче в ногу, задригав тією ногою, як прив'язаний півень, та й зник у кудлатій лободі.

Моя рушниця благально дивилася на мене з човна і, якби мала ноги, бігла б уже за хлопцями та ще й кричала: «Зачекайте! Ті качки — то тільки для мене, трах-бах, побий мене сила Божа!».

Але тут із блекоти вийшов білий запах квітів. Вийшов він тихо і світло, тихо і світло торкнувся мого обличчя, торкнувся, міцніючи, ще раз, біло глянув на темніючу воду — засріблилася вода, повела синіми плечима, і соняшні промені, нанизуючись на його білий повів, наче обілялися і вже пахучо звучали в сизу вечоровість до білих хат над срібною Синюхою.

Я глянув на рушницю, але не взяв її, пішов на ті білі квіти. В душі було прозоро і тонко, як і в повітрі, хоча десь у глибині цієї прозорости будилася золота сурма тривоги. Тугий її звук пожежив груди. Справді, було пізно: сурма сурмила тривогу, і солодкий поклик її вів своєю дорогою. Цією дорогою мене вже вело невзуте серце.

Сонце заходило, наче сходило, але смуги темені текли у прощальному повітрі, і світ уже був зеброю. Раптом дівчина випросталась переді мною. В її руках білів оберемок квітів.

Я дивився на неї крізь квіти. Між білими тими квітами стояли її жовті очі. Руки мої пройшли крізь квіти, і я обійняв її. Вона обняла мене. Запахло люпином і водою.

Наші голови випали з низького сонця.

*Передрук з журналу «Прапор», ч. 10
Харків, жовтень 1967*

Плятеро і я

Хуан Рамон Хіменес

(Продовження)

41 / СУХОТНИЦЯ

Вона сиділа непорушно у лихенькім кріслі, з блідим без відблиску обличчям, як зім'ятий нард, посередині холодної побіленої спальні. Лікар наказав їй ходити в поле, щоб набратися трохи сонця в цей холодний травень, але сердешна не могла.

— Заки дійду до мосту, — казала мені, — бачите, пане, як він близько, — душуся.

Дитячий голос, тоненький і зламаний, слабшав утомлено, як часом слабшає літній подув.

Я віддав їй Плятеро, щоб проїхалася трохи. Сіла на нього — який усміх на загостреному смертю обличчі — тільки чорні очі й білі зуби!

... Жінки виходили на двері, щоб побачити, як ми проїздимо. Плятеро йшов повільно, наче б знав, що везе крихку лілею з ніжного кришталю. Дівчинка в своїй білій сукні Богоматері з Монтемайора, оперезана червоним, переображена гарячкою й надією, — виглядала, мов янгол, що проїздить містечком до південного неба.

42 / ДІДУСЬ З ОБРАЗКАМИ

Раптом тишу вулиці гостро роздирає сухий стукіт барабана. Опісля пронісся трепетом хрипкий протяжний вигук продавця. Тоді на кінці вулиці почувся тупіт ніг... І крик дітвори: «Дідусь з образками! Образки! Образки!»

На розі вулиці чекає на кріселку зелена скринька, з чотирма рожевими стрічками, сочкою до сонця. Старий б'є і б'є у барабан. Група дітей без гроша, з руками в кишнях або за спиною, юрмиться мовчазно біля скрині. Трохи піз-

ніше прибігло ще одно з копійкою в руці. Підходить і очима прилипає до сочки...

— Тепе-е-ер побачиш... генерала Пріма... на своєму білому коні-і-і-і...! — кричить утомлено старий і б'є у барабан.

— Гавань... Барсельони-и-и-и...! — І знову б'є.

Інші діти прибігають з копійками і відразу простягають їх старому, дивляться захоплено на нього, готові купувати його фантазію. А старий продовжує:

— Тепе-е-ер побачите.. замок Гавани-и-и!! — І б'є у барабан...

Плятеро, що прийшов з сусідньою дівчинкою і собакою оглянути образки, запхав свою велику голову між дітей — для розваги. Старий, з припливом гумору, каже до нього: «Де твоя копійка?!».

Всі діти без грошей регочуть, хоч їм не до сміху, поглядаючи благально і захоплено на старого.

43 / КВІТКА ПРИ ДОРОЗІ

Яка чиста, Плятеро, і яка чудова ця квітка при дорозі! Цілі натовпи проходять біля неї, — бики, кози, лоша-та, люди, — і вона, така ніжна і така слабенька, все ще стоїть, крихка і фіялкова за самотнім плотом, не сплямлена нічим нечистим.

Щодня ти оглядав її між зеленню, як ми під пагорбом повертали на коротшчу дорогу. Ось біля неї пташка, що відлітає геть — чому? — як ми наближаємося; тепер вона налита, як глибокий келех, чистою водою з літньої хмарини; ось дозволила бджолі пограбувати себе або метеликові прикрасити себе на мить.

Ця квітка житиме лише кілька днів, Плятеро, хоч пам'ять після неї може бути вічна. Її життя буде, як день твоєї весни, як весна мого життя... О, що я віддав би осені, Плятеро, за цю божественну квітку, щоб день-у-день вона була звичайним нескінченним прикладом для нашого життя.

44 / ЛОРД

Я не знаю, Плятеро, чи ти зумієш побачити щось на фотографії. Я показував їх деяким селянам, і вони не бачили на них нічого. Отож це є Лорд, Плятеро, фокстер'ер, про якого я тобі часом говорив. Подивись на нього.

Ось він, бачиш? Лежить на подушці між горшками гераній, на мармуровій терасі і гріється до зимового сонця.

Бідний Лорд! Я його привіз із Севільї, коли там малював. Він був зовсім білий, майже безбарвний у тому багатстві світла, повний, як жіноче стегно, круглий і бурхливий, як струмінь води під крантом. Тут і там мав чорні цятки, як метелики. Його блискучі очі були два маленькі світи шляхетних почувань. Мав у собі жилку безумства. Часом без ніякої причини почне карколомно бігати навкруг лілей на мармуровій терасі, які в травні прикрашають усе, — рожеві, жовті й голубі від кольорових шибок на даху, що крізь них просвічує сонце; виглядали наче голуби, яких малює дон Камільо . . . Іншим разом вибіжить на дах і вчинить вереск у ластовиних гніздах . . . Кожного ранку Маркарія мила його милом, і він був завжди такий блискучий, як зубці даху на голубому тлі неба, Плятеро.

Коли помер мій батько, він просидів цілу ніч біля його труни. Якось коли захворіла моя мати, він поклався в ногах її ліжка і лежав там цілий місяць, не ївши і не пивши . . . Одного дня люди прийшли до нас сказати, що Лорда покусав якийсь скажений пес . . . Мусіли відвести його до підвалу в Замку і прив'язати там до дерева, далеко від людей.

Його останній погляд, коли його вели вузькою вуличкою, ще сьогодні прошиває моє серце, як і тоді, Плятеро, як світло мертвої зірки, яке ще живе, долаючи своє небуття піднесеною напругою свого болю . . . Щоразу коли страждання ранило моє серце, переді мною постає довгий, як стежка від життя до вічності — тобто від потічка до сосни на Ля-Корона, — погляд, що Лорд його лишив назавжди в серці, як жорстокий слід.

45 / КОЛОДЯЗЬ

Колодязь! . . . Плятеро, яке то глибоке, свіже, дзвінке, темнозелене слово! Здається, що саме слово просвердлило темну землю — аж до свіжої води.

Глянь: фігове дерево прикрашає й розвалює цямрини. А в середині, між оброслою мохом цеглою, на віддалі руки, — відкрилась синя квітка з гострим запахом. Трохи нижче ластівка звила гніздо. Далі, за портиком нерухомої тіні, є смарагдовий палац і озеро. Коли кинеш камінь у його тишину, воно сердиться й бурчить. А під кінець — небо.

(Приходить ніч, і там у глибині жевріє місяць, прикрашений мінливими зірками. Тиша! Життя пішло дорогами кудись далеко. Колодязем відходить у глибину душа. Кризь нього видно мов би другий бік смеркання. І здається, що з уст колодязя вилізе велетень ночі, владар усіх таїн світу. О, тихий і магічний лябіринте, запашний і тінистий парку, зачарована магнетична світлице!).

— Повір мені, Плятеро, якщо я одного дня кинусь у цей колодязь, то не тому, щоб покінчити самотубством, а тому, щоб скорше досягнути зір.

Плятеро реве, спрагнений, нетерплячий. З колодязя вилітає ластівка, перелякана, схвильована й мовчазна.

46 / УДАР КОПИТОМ

Ми вибирались на монтемайорський хутір на таврування молодих биків. Бруковане подвір'я, тінисте під безмежним розпеченим небом пополудня, бриніло від веселого іржання міцних коней, від свіжого сміху жінок, від різкого гавкання неспокійних собак. Плятеро почав хвилюватися в куті.

— Але, хлопче, — сказав я, — ти не можеш з нами йти; ти ще замалий . . .

Він так розхвилювався, що я попросив Тонта, щоб сів на нього верхи і їхав з нами.

. . . Яка радісна їзда прозорим полем! Усміхалися мочарища, обведені золотом, із сонцем у своїх розбитих дзеркалах, що їх помножували закриті вітряки. Через твердий округлий стукіт кінських копит було чути прудку дрібненьку ристь Плятеро, який мусів її прискорювати, як потяг з Ріотінто прискорює свій дрібний цокіт, — щоб не лишитися самому позаду на дорозі. Раптом почувся ніби постріл з пістолета. Плятеро торкнувся ніздриями лопатки стрункого сивого лошака, а той відповів йому раптовим ударом копита. Ніхто не звернув ніякої уваги, але я побачив, що одна нога Плятеро кривавила. Я зіскочив на землю й перев'язав йому жилу колючкою й конячим волосінням. Тоді наказав Тонтові відпровадити його до хати.

Повільно і сумно подалися вони обидва сухим дном струмка, що тягнеться від села, оглядаючись на нашу валку, що зникала, виблискуючи.

Коли, вернувшись з хутора, я пішов глянути на Плятеро, він був сумний, пригнічений.

— Бачиш, — зідхнув я до нього, — що не можеш нікуди йти з дорослими?

Читаю в словнику: *Ослографія*, ж. р.: *вживається іронічно для опису осла*.

Бідний ослику! Ти ж такий добрий, такий шляхетний, розумний! Іронічно . . . Чому? Хіба ти не заслужив на серйозний опис, — коли ж правдивий твій опис був би казкою про весну? Таж людину, що добра, повинні б звати ослом! А осла, що недобрий — людиною! Іронічно . . . Про тебе, інтелектуала, приятеля старого і дитини, струмочка і метелика, сонця і собаки, квітки і місяця; спокійно й задуманого, меланхолійного і милого, Марка Аврелія лук . . .

Плятеро, який без сумніву розуміє, дивиться на мене великими блискучими очима, лагідними і твердими, в яких на клаптику вигнутого темнозеленого неба блищить маленьке іскристе сонце. Ох! Якби це патлате ідилічне головище знало, що я справедливий до нього, що я ліпший за тих, що пишуть словники, що я майже такий добрий, як він!

І я зробив нотатку на полях книжки: *Ослографія*, *переносне значення: повинно вживатись іронічно (річ ясна!) для опису такого дурня, що складає словники*.

48 / ПРОГУЛЯНКА

Як солодко їдеться цими глибокими дорогами літа, обвішаними ніжним деревієм. Я читаю, наспівую або виголошую до неба вірші. Плятеро скубе на тінистих насипах ріденьку траву, запорошені мальви, жовтий щавель. Він більше стоїть, ніж іде. Я йому дозволяю . . .

Голубе, голубе, голубе небо, пробите моїм поглядом в екстазі, підноситься понад вгнуті плодами мигдалеві дерева до своєї остаточної слави. Поля блищать — палаючі, спокійні. Біле вітрило застигло на вічність без вітру на далекій ріці. З-під гір підносяться густі дими пожару, як округлі чорні хмари.

Та наша подорож досить коротка. Вона, мов один ніжний невинний день серед багатогранного життя. Ні апогеоза неба, ні замор'я, куди пливе ріка, навіть не трагедія вогню!

Коли між запахом помаранч почуємо свіжий і веселий брязкіт норії, Плятеро порикує весело і пустує. Які прості щоденні радощі! Біля водопою я наповнюю собі склянку і п'ю цю сніжну рідину. Плятеро занурює в тінисту воду ніздрі і п'є, то тут, то там, — в найпрозоріших місцях — жадібно . . .

У спокійному і притишеному притулку сільського присмерку — яка поезія огортає здогади далекого і неясні спомини про речі, ледве знані! Це, як заразливий чар, що тримає ціле містечко, мов на розп'ятті сумної і довгої думки.

Проноситься запах від ситого чистого збіжжя, що під свіжими зорями лежить на токах невиразними пагорбами — о Соломоне! — ніжними й золотавими. Тихо наспівують робітники у дрімотній втомі. А вдови сидять у сінях і думають про померлих, що сплять так близько, зараз за подвір'ям. Діти бігають від тіні до тіні, немов птахи, що літають з дерева на дерево . . .

Часом крізь темнаве світло, що залишається на побілених стінах убогих хат, в яких починають жевріти гасові лампи, проходять невиразні силуети, землісті, мовчазні й скорботні — новий жебрак, португалець, що йде на корчоване поле, принагідний злодій; — силуети, що контрастують своїм темним і страшним виглядом з цією сумирністю, яку кладе на відомі речі рожевий присмерк, повільний і містичний . . . Діти відходять спати, і в таємничості дверей без світла говорять про людей, що «виробляють масть із дітей, щоб лікувати дочку короля, хвору на сухоти . . .»

50 / СУЧКА З ЦУЦЕНЯТАМИ

Сучка, про яку я говорив тобі, Плятеро, належить стрільцю Льобатові. Ти її добре знаєш, бо ми її часто зустрічали на дорозі Льос-Льянос . . . Чи пригадуєш? Така золотаво-біла, як захмарений захід у травні . . . Вона народила четверо цуценят, і Салюд, молочарка, забрала їх до своєї хижки на Ляс-Мандресі, бо її дитя вмирало, і дон Люїс порадив їй давати юшку з цуценят. Ти добре знаєш, як далеко від хати Льобата до мосту на Ляс-Мандресі, коли йти через Ляс-Табляс . . .

Плятеро, кажуть, що сучка ходила, мов божевільна, того дня, — входила і виходила, заглядала на дорогу, вилазила на насипи, нюхала людей . . . Над вечір її ще бачили біля хатини сторожа, на Льос-Орносі, як стояла на мішках вугілля і сумно вила на захід сонця.

Ти знаєш добре, як далеко від вулиці Енмедіо до провулка Ляс-Табляс . . . Чотири рази ходила сучка туди і поверталася протягом ночі, і щоразу приносила маленьке цу-

цена в зубах, Плятеро. Над ранок, коли Льобато відчинив свої двері, побачив на порозі сучку, що ніжно дивилася на свого господаря, разом з усіма цуценятами, що незугарно тремтіли і ссали її рожеві повні соски...

51 / ВОНА І МИ

Плятеро, можливо вона від'їздила — куди? — тим чорним осонценим потягом, що, протинаячи білі хмари, пробігав високим насипом на північ.

Я стояв унизу з тобою в хвилястих і жовтих пшеницях, скроплених кров'ю маків, яким уже липень накладав коронки з попелу. А хмаринки голубого диму — чи пригадуєш? — покривали на хвилину смутком сонце й квіти, котячися марно в ніщо...

І на мить — ясна голівка, закутана у чорне!.. Виглядала, як портрет уяви в перелітній рамі віконця.

Можливо, вона думала: хто міг би бути той чоловік в жалобному і той срібний ослик?

А хто ж то міг би бути! Це ж ми... правда, Плятеро?

52 / ГОРОБЦІ

Ранок святого Якова у чорних і сірих хмарах, мов окутаний ватою. Усі пішли до церкви. А ми лишилися на городі: горобці, Плятеро і я.

Горобці! Під округлими хмарами, з яких часом падають дрібненькі краплі дощу, — як вони прилітають і вилітають з дикого винограду, як щебечуть, як вітаються дзьобами! Один падає на гілку, відлітає, і гілка вся тремтить; другий п'є трішки неба із маленької калюжі при колодязі; інший скочив на краєць оборогу, покритого майже зів'ялими квітами, що їх трохи оживляє похмурий день.

Благословенні пташки, без точного визначених свят! У незмінній свободі природи і правди нічого (хібащо, можливо, маленьку радість) не дають їм оті дзвони. Задоволені, без невідхильних зобов'язань, без отих піднесень і спадів, які захоплюють або лякають бідних рабів-людей, без ніякої моралі, крім власної, без іншого бога крім блакиті, — вони мої брати, мої любі брати.

Вони подорожують без грошей і без валізок; виселяються з хат, коли їм забажається; відчувають потічок,

передбачають гущавини, і треба їм розкрити тільки крила, щоб знайти щастя; вони не знають понеділків і субіт; купаються всюди, в кожний час; люблять любов'ю, що не має імени, космічну кохану.

І коли люди (ці бідні люди!) йдуть у неділю до церкви, замикаючи двері, — горобці, даючи радісний приклад любови без ритуалу, відразу прилітають із свіжим і веселим щебетом на город при закритих хатах, де якийсь поет, котрого вони вже добре знають, і якийсь ніжний ослик — ти зі мною згодний? — їх приймають за братів.

53 / ФРАСКО ВЕЛЕС

Сьогодні ми не можемо виходити, Плятеро. Я щойно прочитав на майдані Льос-Ескрібанос проклямацію:

«Кожен собака, що буде помічений на публічних місцях цього шляхетного міста Моґер, без власного саялмо, тобто намордника, буде розстріляний представниками моєї влади».

То значить, Плятеро, що в містечку є скажені собаки. Вже вчора з Монтуррію, з Кастільйо, з Трасмуросу було чути постріли за пострілами муніципальної гвардії, того нічного летючого загону, що його також заснував Фраско Велес.

Льолілья, юродива, кричить до всіх вікон і дверей, що нема скажених собак, і що в дійсності наш алькальд (як і його попередник Васко, що переодягав Тонта за духа) шукає затишку, який дають йому постріли, щоб гнати самогона з аґави й фіґи. Але що, як це дійсно правда, і тебе вкусить скажений собака? Я не хочу про це навіть думати, Плятеро!

54 / ЛІТО

Плятеро спливає кров'ю, фіялковою густою кров'ю, від укусів мух. Цикада пиляє сосну, яка ніколи не падає . . . Коли я відкрив очі після глибокого довгого сну, піщаний краєвид уявився мені білим, холодним у своїй спеці і примарним.

Низькі кущі скроплені зірками своїх блідих великих квітів, троянд з диму, з газу, з японського паперу, кожна з чотирма малиновими сльозинами; і задушлива імла ви-

білосе присадкуваті сосни. Ніколи досі ще не бачений жовтий птах з чорними плямами застиг, зацікавившись, на гілці — мов на цілу вічність.

Сторожа садів б'є у бляху, щоб відстрашити птаство, яке зграями злітає з неба красти помаранчі... Доїхавши у тінь великого горіхового дерева, я розрізаю два кавуни, які відкривають свою червоно-рожеву паморозь з протяжним свіжим тріскотом. Я їм свого кавуна повільно, прислухаючись до далеких дзвонів вечірні. Плятеро п'є солодкий м'якуш свого кавуна, наче воду.

55 / «ПІСНЯ» ЦВІРКУНА

Ми з Плятеро добре знаємо із своїх нічних мандрівок пісню цвіркуна.

Перша пісня цвіркуна під присмерк — непевна, тиха і шоретка. Він міняє тон, вчиться сам від себе і поступово підноситься до своєї висоти, мов шукаючи гармонію місця і години. Раптом, коли виходять зорі на прозоре зелене небо, пісня набирає солодкої мелодійності вільних дзвіночків.

Прилітають і відлітають свіжі фіялкові подуви; повно відкриваються квіти ночі, і долиною проходить чиста божественна есенція від злитих лук, небесних і земних. І пісня цвіркуна підноситься велично, наповнює всі поля, мов голос тіні. Вже не вагається, не зупиняється. Мов випливаючи сама з себе, кожна нота є близнюком другої в братерстві темних кристалів.

Минають тихі години. Немає війни на світі, спокійно спить хлібороб і бачить небо на глибокому дні свого сну. Можливо, між берізкою на стіні ховається любов в екстазі, очі задивлені в очі. Поля квасолі посилають до містечка вісті з нижних пахоштів, як у щирій, нагій і вільній молодості. Пшениці хвилюються, зелені від місячного світла, зідхаючи до вітру о другій, третій, четвертій годині ранку... Пісня цвіркуна від довгого звучання загубилася... Ось вона знов! О, пісне цвіркуна на досвітку, коли ми з Плятеро, дрижачи від холоду, вертаємося до ліжка білими від рос стежками! Червоний заспаний місяць зсувається вниз. Тепер уже пісня п'яна місяцем, підхмелена зірками, романтична, таємнича, щедра. Саме тоді, коли великі жалобні хмари, обведені сумним, дещо синім фіолетом, повільно витягають з моря день...

Ти напевно не знаєш, Плятеро, чого прийшли ці діти. Вони прийшли побачити, чи я дозволю їм взяти тебе з собою, щоб просити ключа на площу для бою биків цього пополудня. Але не журися. Я їм уже сказав, щоб навіть і не думали...

Вони були мов божевільні, Плятеро! Ціле містечко заворушене коридою. Оркестра грає вже від ранку під тавернами, — надламана і розстроєна; приїздять і від'їздять вози і коні вгору і вниз по Новій вулиці. А там позаду, на бічній вулиці, підготовляють Канарка, той жовтий віз для квадрильї, що діти його так дуже люблять. В усіх садах позривали квіти для почесних дам. Боляче бачити парубків, що незугарно ходять вулицями, в широких брилях, у сорочках, з сигарами, і пахнуть стайнею й горілкою.

Десь о другій годині, Плятеро, в оту хвилину самотности і сонця, у тій прозорій порожнечі пополудня, коли матадори і почесні дами починають вдягатися, — ти і я вийдемо задньою брамою і підемо доріжкою в поле, як і минулого року...

Які прекрасні поля в ці дні фієсти, коли їх усі покинули! Ледве чи можна побачити у виноградниках чи в горах хоч одного старого, що нагинається до терпкої виноградної лози або до чистого потічка... А далеко над містечком підноситься, мов корона блазня, округлий галас — биття долонь і музика з арени, — що повільно глухне, коли ми спокійно відходимо геть до моря... А душа, Плятеро, почуває себе справжньою королевою всього, що вона охоплює своїми почуттями, королевою великого і здорового тіла природи, яка, коли її шанують, віддається тим, що гідні її величній і вічній краси.

57 / БУРЯ

Страх. Стриманий віддих. Холодний піт. Страшне похиле небо придушило ранок. (Нема куди ховатися). Тиша... Любов зупиняється. Тремтить провина. Каяття закриває очі. Ще тихіше...

Грім, глухий, розкотистий, нескінченний, як позіхання, що не може дійти до кінця, як великий віз каміння, що ось-ось покотиться з небес на місто, — проїздить

повільно по порожньому світанку. (Нема куди втікати).
І все слабе — квіти, птахи — зникає з життя.

Боязко страх споглядає крізь відхилене вікно на Бога в трагічному світлі блискавиць. А там на сході, між подертими хмарами, просвітлює сумно фіялковим і червінню — холодною, каламутною, — що не може подолати темряви. О шостій годині, що виглядає на четверту, чути споза рогу диліжанс, а візник у зливі, щоб відігнати страх, співає. Пізніше поспішає порожній віз з виноградника...

Дзвін Ангела Господнього! Суворий, осамітнений — хлипає між громами. Чи не останній вже дзвін світу? І хочеться, щоб дзвін замовк зовсім або щоб бив сильніше, ще сильніше, щоб заглушив бурю. А ми ходимо з місця на місце, плачемо, і самі не знаємо, чого хочемо...

(І нема куди ховатися). Серця холонуть. З усіх боків кличуть діти...

— Що діється з Плятеро, що самотній там, у беззахисній стаєнці на подвір'ї?

58 / НОКТЮРН

Червона заграва підноситься до неба над святковим містечком, звідкіля доносяться з леготом різкі звуки носталгійних вальсів. Вежа виглядає сірою, німою і твердою у блукаючому німбі фіялкового, синього і жовтого... А там, за темними коморами передмістя, спадає жовтий і дрімливий місяць і лягає самотній на ріку.

Поля — насамоті з своїми деревами і з тінями дерев. Чути надщерблений спів цвіркуна, сновійну розмову захованих вод і м'яку вогкість, наче б топилися зорі... Смутно реве Плятеро з теплоти своєї стайні.

Ходить пробуджена коза, її дзвінок звучить спочатку тривожно, пізніше солодко. Нарешті затихає... Далеко, від Монтеймайору, реве якийсь осел. Пізніше інший від Вальехуельо... Гавкає собака...

Ніч така прозора, що в городі видно навіть колір квітів, як удень. Біля останньої хати на вулиці Ля-Фуенте, під червоною хиткою ліхтарнею, повертає на розі самотній чоловік... Це я? Ні, бо — в пахучому небесному сутінку, рухомому, позолоченому, що його накинув місяць, бузки, легіті тіні — я прислухаюся до свого глибокого незрівняного серця...

Обертається земля, спітніла і м'яка...

Під час збору винограду, коли я був одного червоного пополудня у винограднику біля потічка, жінки мені сказали, що якийсь муринчик розпитував за мною. Я подався в напрямі току, та він уже спускався стежкою.

— Саріто!

Це був Саріто, слуга Розаліни, моєї нареченої порторіканки. Він втік із Севільї, щоб по селах битися з биками, і прийшов з Нієблі пішки, з червоним плащем через плече, голодний, без гроша.

Чоловіки стежили за ним скоса, з ледве прихованою зневагою; жінки, більше задля чоловіків, ніж з власної волі, його оминали. Трохи раніше, проходивши біля виноградного преса, він побився з одним хлопцем, який протяв йому зубами вухо.

Я усміхнувся до нього і заговорив привітно. Саріто, не маючи відваги пестити мене, пестив Плятеро, який проходжався і їв виноград, і поглядав на мене з великою шляхетністю...

60 / ОСТАННЯ СІЕСТА

Яка сумна краса, жовта і зблякла, пообіднього сонця, коли я прокидаюся під фіговим деревом!

Сухий вітер, з запахом кліщинцю, що топиться, пестить моє спітніле тіло, коли я прокидаюся. Широке листя старого гладенького дерева, що легенько коливається, то накриває мене тінню, то засліплює сонцем. Виглядає, мов колише мене ніжно у колісці — з сонця у тінь, з тіні на сонце.

Далеко, в безлюдному містечку, геть за припливом кришталевого повітря, дзвони вибивають третю годину до вечірні. Почувши їх, Плятеро, що вкрав у мене великого кавуна з солодкою рожевою памороззю, стоїть нерухомо і дивиться на мене великими зніяковілими очима, на яких лазить липка зелена муха.

Від його утомлених очей, утомлюються мої очі... Вітерець вернувся, мов метелик, що намагається літати, але йому раптом закриваються крила... крила... мої тяжкі повіки раптом закриваються....

Без Еспанії

Перша частина

Юрій Тарнавський

ФАДУ I

Місто першої відсутности, до якого ми причалюємо в нашому спільному сні, повільному й важкому, як корабель, з моїми очима, як портами, прозорими й до половини заслоненими поземними пластами зеленої води, з нашими блідими головами, як місяцями вдень, частково знищеними кораблем, як часом, що минув, під мостом, що єднає місяць з ясністю, яка зростає, зробленим з металу, нетривкого, як блиск зорі.

Ти стаєш смаком кави, в якому, замість гіркоти, є тривання похорону когось дуже близького, хто ще не вмер, простором ждальні остаточно залишеного вокзалу зі звуком безлюдних та запилених американських бібліотек, з вакаційними плякатами, що пропонують подорожі до місцевостей, де, вони запевняють, можна раз назавжди переконатися в ілюзійності щастя. Коли ступаємо на землю, під покладом, як пісня, тужить обличчя, молитися до якого у мене не стало сили.

Просякле смутком, який є числом два, що становить нашу суму на першій площі; назвами неіснуючих підприємств, що торгують заморським товаром, на вивісках складів та крамниць; датою, на яку була призначена парада списків прізвищ без людей, перед очима мертвого диктатора; стилем тридцятих років плякату на кориду з торерами без очей, ротів та носів; стрімкістю узбіч твоїх пагорбків; рожевим кольором твоїх вілл та чорним твоєї зелені; значенням слова «парлямент», біля якого ми проходимо, вже втомлені; нашим першим поворотом, повз сміх повії, як будинок, великий та побудований з цегли, крізь верстви кави та рідких людей; цифрами годин других від-

відин та кута дуги закруту, яким ми йдемо; нашими тінями на дорозі, білими від ляку; законом, який не дозволяє мертвим з'являтися на фотоплівці; чорним пивом, замість жалоби; бодем голови, від якого, як від дуже великої спеки, м'якшають площі; предметами, зробленими з ситости, немов із золота чи срібла; натовпами, повільними від свого минулого, як від додаткових осіб; жовтими трамваями, що, як дерева від вітру, гнуться в сторону гавані, куди ми стремимо; ти назавжди затримало мене біля своєї церкви, збудованої з того, що робить приєднані фіялковим, сидячого на низькім мурі, з моїм обличчям захованим у долонях, твердим та холодним, як відкритий фотографічний апарат.

Столице країни тисячі портів, до яких ніколи не вертаються кораблі, мова якої має тільки голосну «у», — там на кручі над тобою, де розляглася неприступна фортеця цвинтаря, дівчата роблять воду, і струмені сечі колишуться у вітрі, як чорні кипариси.

ПРИЇЗД I

Зникаю в роті з великого білого корабля і суходолу з архітектурою, спустошеною іжею і святом; дрижить повітря від кольору очей дівчини, що дивиться на мене, як від великого мотора; її зіниці й щоки на хвилину не можна відрізнити від її спідниці; в моїх щоках починаються довгі коридори, повні швидкості, як потяги; меблі довкруги мене коливаються, як вода в басейні; з'являється негр, що вимовляє крісла і столи та довгі рахунки; найбільший злочин із усіх заступає віддаль між моїми ногами; від нього мруть усі мої батьки, і матері, і брати, й сестри; мене меле машина з бетону й дерева, привезеного з Іспанії; в моїй смерті проходять крізь мій мозок люди і виходять з мого рота, ростучі й тимчасові, як звуки; ми віддаляємося від столиці місцевої архітектури і посуваємося алеєю зі сміття; плачемо разом за допомогою спеціальної машини; застаємо хату частково заслонену нашими мозками і вогкістю; ступаємо в неї і знаходимося в наших спільних грудях; наші сльози набирають форми й розміру пустих кімнат, так, що ми не знаємо, чим ми оточені і де знаходимося; вилітає з наших запасних грудей, що у формі невеликого сірого ящика лежать на дольвіці, зойкіт, зберіганий щось із шість місяців; від нього наближається Іспанія, з її часом, її трикутником з бетону, простором у воді фонтану, і мною, в герметичній та

прозорій клітці, з чужими слізьми в очах та стогоном у грудях.

Затока, з якої я від'їхав, набирає розмірів океану, і мое обличчя з нею, і я перебираю швидкість корабля, і стаю рівночасно дуже високо над і далеко під собою, і сльози, великі, як кораблі, пливають по моїх щоках, освітлені зорями і світлами міста, змішаного з небом.

ВІД'ІЗД І

Жував дощ, і місто випльовувало мене; по моїх ногах, вгору, від черевиків, спиналися брудні сльози, які я не зумів із себе видобути; пам'ять голодних післявоєнних днів, у формі непрозорих чоловіків, нападала на мене і видирала з мого тіла куски м'яса, що негайно перетворювалися на великі, болючі банкноти; на дорозі з Більбао сиділа смерть, одягнена у великий грузовик, помальований на червоно, і пінилася (піною зі слини та крові) з люті, що тимчасово я втік від неї; великий кран, як грамофон, що повторює одну фразу, постійно переносив із суші на корабель ящик, що тріщав від моєї душі; мигали крізь мене кімнати, наповнені поверховими ліжками, багажем, нами самими і, вперше після довгого часу, англійською мовою.

Ми ховалися за теплом, твореним нашими жменями; за темрявою повік та за зморшкками на обличчях, викликаними почуттям, подібним до болю; за нашою ходою назад; за моїм віддыхом, зі схлипуванням, здутим з нього, як вогник свічки; за тротуаром, освітленим днем на кориді в місті Сантонья та плякатом на неї з матадором, що ворухився, як уста; за адресою каварні; за нашою з'явою у ній, як за подвійною людиною; за з'явою, регулярно, як поводження годинника, мертвої жінки з ненадійними рухами та рухами картин на телевізійнім екрані в її очах; за поверхнею долонь кельнера, зробленою, замість зі шкіри, зі смаку засолодкої кави з молоком; за його надто ввічливим вітанням зі слів «до побачення»; за його ім'ям з мого голосу; та матерія посувалася й слабшала, як поняття у сні, в якому вже наявне пробудження, і ставало видно великі та байдужі, як світло ранку, годину і дію відчалу.

Я відійшов від своїх кроків, від почуття смаку, загубленого у плівках кави, засохлої на порцеляні філіжанок, від годинників, що шелтали про зустрічі, від весен, вже пережитих, в які я вже не існуватиму, від відчалу

прогулькового корабля до слова гіяцинт, від кварталів, як друк на сторінках голосом, вимовлюваних нашими тілами, під час присмерків, від травневого неба, зробленого з краси дівочих уст, від мітингу під час відвідин голови держави на голосі, що виходив із портативного радіо, темнім, як неосвітлена площа, від моїх запалих щік, що пахли юністю, від рухів, що крили в собі лінії кроїв модних костюмів, від розуміння мого дитинства та моєї смерти, від кохання, від кольору моїх очей, від тридцяти літ, що тривали довше, як рік, від гори зі світла днів, що становили собою круглих п'ятнадцять місяців.

— Так світ, і голос, і тепло коханої руки віддалятимуться востаннє, як ти, дорогий берегу, бажаний, як уста. Ти зник за другою, темною своєю частиною, й останнє, що я бачив, була ніч, зроблена з пустки нашої ще не закінченої хати, помноженої стократно, і нахил пляжу, взятий, як тема, з кривизни моїх уст одної з недавніх ночей, натякуваний тремтячою ниткою світел. І закрилися люки моїх очей страшним звуком, від якого я втратив притомність, і який досі ось триває.

ВІД'ІЗД II

Від напрямку мого зору, з червоним кольором замість кута; від шоколяду у філіжанці, до якого поширилося моє тіло; від площі, змішаної з волокном моїх м'язів; від звуків дівочих стіп на них, солодких, як биття найніжніших дзвонів; від землі, як людина, піднесеної над собою, зі слідом трав уже на висоті двох метрів у повітрі; від моря, зробленого з моїх очей, що вічно падало; від перехресть на його дні, близьких до свіжості, поезії та Тихого океану; від моїх очей, важких від магнету, що притягав присмерк, і шепіт зір, і обійми, звільнені від тіл; від готелю, населеного жіночими устами; від повітря, темного від поцілунків; від їх простору; від лопотіння багатьох сердець на щоглах; від фіялкових квітів, тіні яких відносив вітер, і від дерев із свого запаху; від краєвидів, творених рухом наших тіл, немов свідомістю; від дір у моїй голові, крізь які я еднався з небом; від постійного руху душ; від душ трамваїв, що склалися з солом'яних чоловічих брилів і слів «маринарський» та «гранатовий», у червневім повітрі початків цього століття; від затоки, наповненої тремтінням наших сердець та всіх сліз радості; від закруту, зробленого зі смаку морозива, за яким починається наше

нове життя і мій сильніший зір; від усміхів, як присмерк, не обмежених простором; від нас, розповсюджених по терасах та балюстрадах, як звуки оркестри; від тіні вермуту замість темряви в цей вечір; від вічності; від руху зір, наявного в людській ході; від цієї площі із дзеркал, і протягів, і зелених очей, як від колеса, що мало трикутну форму і мене, вже рівнозначного з кріслом та в одному з своїх кутів, за центр, круги якого, як хвилі, видавані радіовисильнею, розходилися по всесвіту й охоплювали всю минулу, й майбутню, і тогочасну красу цього світу.

ФІЛЬМ

Зроблений з чорних уст, із шепоту на целюльозі, з очей, що коливаються, як сережки, з фотелів, зроблених з очей, що блищать коханням, із вступу на нього, у формі невеликого зойку, з тунелю, збудованого з дівочого волосся, який веде в інший фільм і в Італію, із дня, освітленого дівочою шкірою, із самоти когось дуже близького, якого значення не можна вимовити, з гріха, що тягнеться, як свято, з паралельних ночей, з яких можна переходити з одної в другу і якими можна проходжатися, як вулицями, з нашого повороту крізь сні людей замість віддалі, повз, здається, ще майбутнє мерехтіння наших сердець, із слів, якими вітає мене моє власне тепло, з болю, теплого й вигідного, як ліжко, з хвороби, що дорога, як найвірніший друг, з нашого тривання у ще не існуючій хаті, із солодкої кави з молоком, синьої від свого значення, яка має форму брунатних замшових чобіт, з моїх прогулянок очима дівчат, присутніми на мапах, як міста, з мого ходу в сторону, де я довідаюся про нього, крізь моє вештання, ресторани, якими я пронизаний, і крізь людські обличчя, що втягають, як вири.

Як потяг, майже двогодинний, який залишає свідомість, як станцію, він переносить мене на цей бік мого існування, крізь місто, змішане з дев'ятнадцятим століттям і побільшене жіночим обличчям і стратою дуже ніжного чоловіка. Я відкриваю очі до смаку в моїм роті, до моєї платні, до адреси, під якою вмираю. В повітрі стогне дощ, який не має де впасти, і я починаю лізти на колінах до себе із часу і простору, що вже відбулися.

ПРИЇЗД II

До поземного положення, до постелі з мого зайвого тіла та м'яких костей, до язика, що виростає з рота потворним деревом, до серця, оставленого на накаслику, яке видає звуки поламаного електричного годинника, до душі, великої від хвороби й задеревілої, як будинок, до рота з вікнами, і дверима, і стінами, до їжі, що самостійно плаває крізь мозки людей, поняття, прізвища та географічні назви.

До ранку, насильно твореного мозком, до півгодини, коли кров говорить, як радіо, до ляку своєї душі та тіла, до півколеса з ясно освітлених стін та людських прізвищ, до стогону, за який платять, до кімнати страху на розі колеса, населеної більшим, як звичайно, прізвищем, до ситого обіду з свого язика та душі, до теплого парку думок в пообідні години, коли тута проїжджає за горою, до ями на місці неба, до постійної їзди вниз із мого серця, до невидимих уст та очей, що існують лиш у часі, до поверхні Еспанії, видної хвиливе з кладовища, причіпленого до мого рота, до кімнат, умебльованих розпукою, до моїх очей, що глядять годинами на себе, помножені, як два великі числа, одно на одне, до наростів на моїм тілі, що набирають форму дерев'яних столів, крісел та ліжок, до слова «до», і до цієї картки паперу, на якій клячу і, гребучи руками, стараюся переплисти цей сухий океан.

ФАДУ II

Мої цілунки і руки перетворюються на лютні під ними, солодка музика пливе із них, змішана з теплом, і я гублюся між поцілунками, змішаними з волоссям, і між устами, що довшають і розсипаються, як волосся, і знову Лісбона починається в моїх очах, і я виходжу з них на вулиці без кінця і без ширини, з серцями замість будиноків, і з устами Амалії Рудрігеш замість бруку, стає пусто від сліз, і моя кров зникає за рогом вулиці, як сумна пара, і корабель зі мною ніколи не вернеться до цього порту, і я загубив його назавжди, і моє тіло, поділене на тисячу кусків, пливе на малих човнах поцілунків у мою сторону, і я хороню себе панциром з отласу та широкими рукавами, і летять мої сльози в сторону квадратів, і валпа, і висоти.

О, Іспаніє, ростиш, як дорогоцінний пістряк, і, переступивши моє тіло, ступаєш ось у Португалію!

МАДЕЙРА

О дев'ятій ми побачили твій простір з чорного дерева, що пітніло слізьми і видавало зідхання замість запаху, крізь дівчат і діри в морській воді, і зі звуком тисячі водневих бомб розсипалися в попіл рожеві собори за нашими спинами.

Твоя назва повна лиш брунатого вина, що виссало смак із фіялкових язиків туристів, і повна уламків золотих ангелів, що самі висять у повітрі, ждучи на воскресіння, і ми вивітрюємося з корабля, черствого і над'їдженого, як буханець хліба, понад великим оком байдужости, у місто, будинки якого не значать нічого, як слова, уложені у певний спосіб, і перетворюємося у запах кислого пива, і довжину вулиць, і роти матросів, крізь які вони проходять, і у смак втомлених ніг і поштових марок, які чомусь споріднені. Не розуміємо англійського перебування у деяких твоїх клітинах, і пітніють рожеві стіни, коли ми прикладаємо до них наші численні щоки, і вулиці та години однаково минають на годинниках, і час і простір нарешті збираються у наших ротах мутним вином і невеликою площею, з чорнилом, замість частини її повітря, на якій ми сидимо, і фільми, як похорони, відбуваються по сусідстві, і наші мозки та серця мішаються з паркими тропічними парками, і губляться серед них, так, що ми не здібні їх знайти, і рятує нас тільки коридор, у який вкінці перетворюється корабель і який веде до тарілки, повної оцту, квасолі, червоного кольору та кілець цибулі, і до танцю, що має щось спільне з пеклом.

Острове без туги і надії, може без причини приписую тобі гріх, що належить моїй пам'яті, і може я впав там, на тобі, на свої коліна, і пожер себе від розпуки, разом з тобою і моїми слізьми, і те, що тут водить пером і укладає ці слова, з жовтими та квадративими очима, це не я, а моя сила, звільнена від речовини, що без свідомости та цілі блукає по простору без верху, і низу, і дня і ночі!

КАДІС

Твій брук з жовтого паркету; блиск бань твого собору, видобутий з очей мерця; твій собор з бруду та поз-

літки; його рожевий простір, видираний ротами з тисячами білих зубів; твоє повітря з м'яса креветок, яке люди досягають ротами, підносячися в кріслах на площах; темні сторінки твоїх понеділкових часописів, між які приходять вмирати поранені матадори; твій простір, що служить за передсмертну хвилину всім конаючим; твоя церква, зроблена з непритомности Мурільйо і його падучого тіла вічно у повітрі, повного пилу, мух та світла; повітря біля неї засмічене ротами божевільних; ти є столицею вапна та соли; краплі крові літають у твоїм просторі, як великі, липкі мухи; одним із закрутів твоєї набережної є певний період мого життя; твоє небо заселене гарячкою та ротами хворих, великими та повними зім'ятої постелі, як ліжка; пара жандармів цивільної гвардії іде в тобі замість часу; твої береги лижуть море під час відпливу велетенськими людськими язиками чорного кольору; твоя східня частина є площами, з яких від'їхали всі карети, і відбігли всі пси, і на яких поблідли вокзали до невидимости; там знаходяться руїни пісень і танців фляменко і широких циганських спідниць; поруччя балюстрад, як швидкий потяг, виїжджає там із моєї лівої щоки і зникає за закрутом з фіялкової пари; хвилі там говорять вічно язиками з порожнечі: «Генуя, Генуя, Генуя»; закутки твоєї іншої частини зроблені з хвиливого головокружіння; у твоїм музеї показаний власний піт, і біль голови, і пересічність; ти маєш крісла, від яких від'їжджають потяги з пива та хересу; веселка із синього кольору та мого письма там виростає з моєї лівої руки, дещо піднесеної вгору; твої будинки, як вся речовина в Іспанії, минають з часом, і остаємося ми самі, перед чимсь невидимим та безперечно великим і страшним.

Страшне місто! Усе страшне в тобі! Ми тремтимо від прозорости води, від шуму фонтанів, від віддалі в лямпках, від площі, більш як наполовину виповненої нами та нашими ротами, від смаку вина, від власної свідомости, від простору порту, зваленого на купу, як гора скринь, від тикання годинників, від биття наших сердець, від руху наших ніг, від білків наших очей, рожевих від твого простору останній раз, від темної ночі, від сходів, що ведуть угору, де немає зір, від гойдання гори, видного в повітрі, від твого ґрунту у моїм роті, на жаль, уявленого лиш в останню мить.

Рух завжди пророкує останнє замикання віч.

До брудних нігтів замість зір, до рота замість неба, до віршів із цифр та законів арифметики, до п'ятниць, що сліднують неділям і вівтіркам, які рівні їхній вартості, до мого листування в п'ятниці з адресою, про те, коли мені умерти, до океану з моєї крові, за який мене хочуть відіслати, до віддалі з імени моєї жінки, до пралісів з моїх випущених нутрощів, до моєї вогкої гарячки, до губ у формі дельт, і намулу, і гір, до ворожого шепотіння мого імени устами майже двох сот мільйонів людей, до вождя з мозком, з якого виходять шість мертвих слонячих хоботів, до тремтіння моїх уст, як до мерехтіння темних зір, до мого зникання за повіками, великими, як шафи, у чужих грудях, за закрутами вогню, за теплом тварин, повним віддалі, як краєвиди, за червоними рибами, з хвостами з пір'я і розлитої крові. До серця у формі автомобільових коліс, і мостів, і субіт.

Численний, як сніжинки, я несуся крізь краєвиди, виблювані п'яним чи хворим богом, сніг падає крізь поверхню моїх губ, немов крізь простір, мені стає лячно від ран, що застаються по ньому, у цей день, коли валиться небо і земля, і весь світ грається в різдво.

ХАТА

Твоя темрява зі стулених вій, зберігана законами найсильнішої держави всесвіту. Твій простір, якому заборонено переступити мої уста. Він з пелюстків, що обсіплюються, заки тебе побачу. Ти не існуєш, і ти тільки з квадратів, що приходять до мене в синіх ковертах. Лиш літери адреси, що на них, лазитимуть по моїх устах, коли помру від розлуки з тобою. Чому заборонено проникнути тебе моїй речовині? Чому втікаєш назад, коли я заледве наміряюся думати про тебе? Я тільки хочу бачити себе там, де я стою, на твоїм бальконі, з морем ще близьким до моїх литок, і з сутінками в моїх щоках, після простору твоїх душів. Коли твої ванни дзвонитимуть у моїх вухах та на шкірі звуками океанів? Коли я відходитиму від тебе, з ногами, одягненими в жіночі щоки, і з шумом дерев у них? Маєш роки нашого подружжя замість кімнат. Знаходишся біля отав, скошених на горбах, що заражені небом і простором яблук. Віддаль між нами є страшна, і обриваються від неї мої легені. Я тільки хочу тебе, і не

вірю в тебе і про тебе не думаю. Твій простір є пріхом супроти Бога і супроти суспільства. Шумить між нами море з шепоту сенату, що чимраз більшає. Не досягають тебе мої думки. Ти завжди зостанешся сама, ти, що маєш форму моєї руки. Страшні бори ясности тебе поглинуть. Як можеш існувати серед людських голосів, не боронена моїм прізвищем? Твої вікна є з моїх уст, зелених і прозорих, як вода. Твій простір є з кінця мого пера. Твоє повітря є з кута між кольором паперу і мого тіла, підпертого риштуванням, що має початок у нутрі дерева і в шістнадцятім столітті. Тепле, кубічне павутиння мало бути в тобі, ткане лямпками. Синя алея мала вести просто з твого балкона і від моїх грудей до моєї крові, схрещеної з моїми ногами, і до мого обличчя в тіні моїх власних щік, і до ясних площ, піднесених до моїх уст. Близьке до суті телевізії і до дзвонів, з хересом замість сердець. Близьке до ігор, в яких брали участь наші серця, і шкіра, й очі! Близьке до напیتків, повних музики, і усмішок, і веселих літаків! Близьке до чорних биків, що текли, як вода! Близьке до наших щік! Одного дня я забуду тебе через віддаль, що між нами. Ти заростеш чужими, колючими кроками. Наповнишся прізвищами, змішаними з поламаними кріслами, і літерами, і старими, заяженими софами, з випущеними нутрощами.

Землетруси починаються в моїм тілі від тебе і йдуть у твою сторону, і ти завалишся від них!

ПРИЇЗД ІV

До подвійного перебування, що тривало по два тижні, на острові, форму якого перебрала моя душа; до кімнат, в яких неможливе поняття вікон; до мого мозку й язика у формі мурашників, що кишать від цифр; до машин, теж м'яких, немов із глини, конусоїдних, в яких розводяться мурашки та сеча; до зору, що не міститься; до людей, з яких видимі лиш язики, чи олівці, чи крейда; до цигарок, частково заслонених мозками; до сходів з мови, під якими стогнуть людські душі; до перерв для зору; до ротів, що самі літають вулицями, в шуканні їжі; до ресторанів, для темряви яких скуповують простір ротів; до моєї ходи за допомогою рота; до крамниць, від яких я обертаюся догори ногами, і які стають частиною моєї уявної голови; до статевої приємности, перетвореної в папір; до сперматозоїдів і жіночих яєць, чорних і схожих на друк;

до сірої та сухої менструальної крові на тротуарах, повної бациль туберкульози; до людей з розмішеними обличчями й душами, і з обличчями в черевах, і з ротами на колінах; до будинків, що рухаються й виглядають, як люди; до натовпів, що виглядають, як нещасливі товсті обличчя; до повісом слизі та жовтої сажі в повітрі; до диму з жовчі; до мого тіла, розтягненого від швидкості, як дим, зі смаком гуми в ногах; до рогу вулиці, де за невелику ціну обтинають голови; до південного кінця острова з лез; до зарізаних людей, що блукають там, шукаючи своєї крові, зниклої за повітрям; до моря, що переходить у повітря; до сендвічів з лавок, і з металевих кошів, і з пальт, і з власних рук; до лавок, яких не можна відрізнити від підлітків, що граються, і від закоханих пар; до підлітків, що ховаються за біноклем і кімнатами, які далекі від них, щоб побачити мою душу; до мене, коли я стою побіч себе і бачу, як я ховаюся за своїм жуванням, що має форму безлистого куща, і за травленням мого шлунка у вигляді торби з брунатої паперу, і, дивлячися в сіль та в м'ясо, стараюся побачити Іспанію.

(Закінчення першої частини в наступному числі)

Copyright 1968 by George O. Tarnawsky, USA.

Баляда про розшук поета

Віра Вовк

Сірий будинок із рядом безіменних дзвінків.
Натискаю одну за одною ці нагнітки зеленого ранку.
Відгукається жінка у папільйотках і десятихвилинній
тяжі.

— „*Do you know the apartment of Mr. Barka?*“

Мухобійка сандалів хлопає по коридору.

Скрегит ключа.

— „*Mr. Barka? Is he a Jew?*“

— «Правдоподібно, ні . . .»

— «Що ж він, тоді?

Власник будинку?»

— «Ще менше ймовірне».

З піврозкритих дверей

Заглядає пів копи замурзаних личок.

Жінка гримає в двері сусідки:

— „*Dear, do you know Mr. B.?*“

— „*Mr. who?*“

— „*Mr. Barka.*“

— «Ніколи не чула про нього».

— „*What does he do?*“ — звертається жінка до мене.

— «Пише поезії».

— „*I beg your pardon?*“

— „*I mean just poems, you know.*“

— „*Oh, I see . . .* Який він із вигляду?“

Пробую описати фосфоризуючий спалах очей,

Інквізиторську брову, що ріже обличчя на дві половини.

Діти готові (різні льокатори також)

Шукати ту легендарну особу.

Тим часом перед будинком

Молочар, замітач і відборець сміття

Сперечаються, хто такий *Mr. Barka*.

Від партеру через усі поверхи
Тиснуться люди, бубнять у кожні двері,
Але налякані жителі не відкривають,
Тільки собаки казяться.
Відхилию якесь многонадійне крило,
Але за ним, на жаль, біла ванна,
І то не з намиленим Василем Баркою . . .
Протискаюся через юрбу перед домом.
(Здалека кружляє, на всякий випадок, поліція,
Пожежна сторожа підглядає всі запальнички,
І один одного переконає, що пан Барка
— Міністер фінансів, боксер-чемпіон
і фабрикант патентованих коркотягів).

Коли я пізніше жаліюся перед друзями
На астрально-незриму садибу Василя Барки,
Мене потішають, що знайти її просто,
Бо двері завжди відкриті для тарганів,
А над порогом висить гірлянда цибулі.

Але я певна, що того ранку
Поет, утопивши зубець часнику в кишеню,
Пішов до сусіднього ще листястого парку
Дозволити леготам розчесати брову
І подихати миром голубів і безгрішних білок.

Поезія антипоезії

ЗАГАЛЬНІ ОБРИСИ ПОЕЗІЇ ЮРІЯ ТАРНАВСЬКОГО

Богдан Рубчак

Ще в перші роки минулої декади, скажемо, між 1952—54 роками, думалося, що українську поезію треба писати тільки канонізованою українською мовою. Справа, звичайно, не в модернізмі поезії, не в новаторстві засобів. Справа тільки в мові. Чомусь думалося, що вся українська поезія мусить виростати на українських мовних традиціях, на традиціях народної чи історичної мови, що на них виросла поезія Тичини, Бажана, Маланюка, Лятуринської, Лесича — чи навіть домежно модерних Барки й Андіївської, яка тоді виступила з блискучою першою збіркою. Ті, хто спорадично хотів виламуватися з мовних рамок народної творчості і її дитини — українського романтизму — часто зустрічалися з фатальними творчими катастрофами. Це особливо стосується мовних експериментів українських футуристів. Наприклад, з перспективи часу бачимо, що Семенкові вірші найкращі тоді, коли поет якраз не діяв проти наших поетично-мовних традицій (в ранньому «Перівському» циклі збірок). А вже Семенко — мовний реформатор, Семенко «Кобзаря» — загублений, розгублений і безпорадний. Подібну ситуацію бачимо і в Галичині: спроби синтаксичних експериментувань Михайла Рудницького чи Ярослава Цурковського — не зважаючи на факт, що вони були на протилежних плюсах — виходили однаково мертво-народженими, не пережитими. Єдиний Василь Хмелюк (у Празі) відкривав обрії мови «не-української», а цілком власної. Але і його експерименти можна вважати за спорадичні і не-впорядковані. Якби випадкові строфи еміграційного письменника Ігоря Костецького, що їх він час від часу включав у свої

Ця стаття — текст доповіді, прочитаної на літературному вечорі Юрія Тарнавського 19 березня 1967 в Українському інституті Америки, в Нью-Йорку. За винятком кількох дрібних стилістичних змін, текст залишається той самий. Отож, прошу приймати його як доповідь: детальної аналізи поетичної творчості Тарнавського, особливо ж його цікавих формальних експериментів, тут немає. Зандрога специфіка доповіді не дозволила на такий огляд.

наскрізь експериментальні прозові твори, були менш випадковими і ширше розгорненими, — він, разом з Хмелюком, міг би вважатися за «поетично-мовного» революціонера першої половини сторіччя. Але все-таки «мовна» відвага самого Шевченка дуже довго залишалася неповторною.

Як автор віршів, я й далі залишився при етнографічних або, скажемо умовно, — шевченківських традиціях українського мовного стилю. Але ось що важливе: між моїми першими, юнацькими віршами, і тим, що я пишу тепер, — основна психологічна, а то й онтологічна різниця. Бо на самому початку п'ятдесятих років я вірив, що мушу писати «поправною» українською мовою, що в українській поезії інакшого виходу просто немає. А тепер я вибираю традиційний український підхід до поетичної мови цілком свідомо, і навіть часом дозволяю собі на пародійні нотки цих традицій. Значить, існує вже можливість вибору, яка не існувала для Семенка. Час і обставини зробили своє, і чого не можна було й пробувати на початку двадцятих років, можна вже було пробувати на початку п'ятдесятих. Було ж бо остаточно доведено, що можна писати по-українському *інакше*, що українська мова, особливо народна мова, може бути тільки більш або менш загальною рамою для власної мови.

Поетично змінювати українську мову доводиться двома протилежними шляхами: можна її згущувати, затінювати і ускладнювати або можна її до меж випрозорювати, спрощувати, неутралізувати. Перший шлях українському поетові дається легше, бо в своїй природі наша мова — мова барокових складностей, лабіринтичностей, вензелів, синтаксично-лексичних пригод. Такі зміни, можливо, — й не зміни, а домежні посилювання і підкреслювання самої поетичної природи української мови. Абож можна, максимально спрощуючи і «нівелюючи» нашу мову, — відводити її від її природи, від її центру, і так її інтернаціоналізувати. Звичайно, іти проти течії власного дитинства, проти чарівних хвиль нашої мови, свідомо відмовляючися від її «вбудованої» прекрасної поезії — трудніше. Молода поезія на Україні відмовилася від цього важчого шляху. Юрій Тарнавський вибрав цей важчий шлях.

Тарнавський і його творчість це одна з головних рушійних сил, які — використавши факт наших інтимних взаємин з чужиною — відкрили нам, тоді ще молодим поетам Нью-Йорку і околиць, цей новий сектор наших творчих обріїв. Прочитавши в «Українській літературній газеті» його перші вірші, я побачив, що сучасну українську поезію та сучасну поезію світову аж ніяк не треба ставити на дві окремі скали, що українську поезію не треба конче розглядати через фільтри її національної специфіки. Це, звичайно, абсолютно не значить, що Тарнавський єдиний добрий поет чи єдиний *модерний* поет. Перед ним я читав Лисича, і Зуєвського, (що його витончених синтаксичних експериментувань я ще тоді не знав) і Барку, і врешті-решт Андієвську. Але це значить, — і це важливо, — що Тарнавський один з перших інтернаціоналі-

зував українську мову, позбавивши її притаманної їй кучерявості, пісенности, трудности, прикметниковости. В ранній поезії Тарнавського зникають майже всі труднощі перекладу української мови на інші мови. Я побачив, що українська поезія тепер може безпосередньо, без ніяких побічних лабораторійних процесів, доповнювати світову поезію, а світова — українську. Включення поезії Тарнавського в струмисько Евдженія Монтале, Рафаеля Альберті, Одена, Еліота — себто поетів із стилем інтернаціональним — напрошується саме. І ще що важливе: тепер уже можна говорити не тільки про виключно пісенних, музичних, але й виключно образних українських поетів.

Чи це єдиний новий шлях? Чи це єдиний правильний шлях? Абсолютно ні. Це, зрештою, доводить факт, що такі ровесники Тарнавського, як Андіївська, Васильківська, Віра Вовк за ним не пішли. Від своєї першої збірки Андіївська щораз далі йде протилежним шляхом, до серця народної мови. В першій збірці пішов за ним Бойчук, але вернувся з півдороги. Та справа в тому, що Тарнавський відкрив нам альтернативу, яку, до речі, використовують наймолодші поети, як ось Олег Коверко, що їм з багатьох причин вигідніше писати добру українську поезію найоголенішою, найскелетнішою українською мовою, не змагаючися з її органічною трудностю. Думаю, що коли на еміграції прийдуть молодші покоління в українську поезію, вони також будуть послуговуватися такого типу поетичною мовою. Бож вислови, як ось: «Творчість цього поета погана, бо він не знає мови» — трапляються, мабуть, тільки в українській критиці. І, на нещастя, вони часом слухні: така бо трудна українська мова і так тісно зв'язана з нею українська поезія.

Звичайно, інтернаціоналізація української мови — це тільки наслідок творчого процесу Тарнавського, а не його першопричина. Це — результат антипоезії його ранньої творчості, особливо ж першої збірки.

У своїй першій збірці, під сухо антипоетичним заголовком «Життя в місті», поет оскелетив українську мову на те, щоб якнайбезпосередніше передати образ, щоб віддалити образ від українського мовного оточення, і так «оголити» його. Йому йшлося, словом, про те, щоб його мова не була вітражами, а прозорою шибкою, щоб вона сама себе нівелювала, щоб була неприсутня, щоб стала тільки якнайпростішим комунікаційним засобом для явищ, які лежать поза нею самою. Своєю першою збіркою Тарнавський заперечив думку Поля Валері, що в поезії слово втрачає свою утилітарність, свій характер комунікації. В нього слово це якраз *тільки* комунікаційний засіб, і ніщо більше. Не слово, а образ тут визволений саме від тиранії мови. Тарнавський обмежує поетичну мову до завдань мови в стакатній телеграфній вістці.

Я привів у цю бесіду ім'я Поля Валері не випадково. В своїй першій збірці Тарнавський бо явно виступає проти традицій романтизму і символізму в поезії. Він заперечує

властивості магії, що їх може мати мова, — властивості, що їх повнотою використовує такий, наприклад, суцільно модерний (і, разом з тим, романтичний) поет, як Емма Андіївська.

Що це за явища, що лежать поза мовою як такою? В першій збірці Тарнавського це перш за все суха, афористична мисль (треба пам'ятати, що Тарнавський донедавна проявлявся як цілком інтелектуальний поет), а особливо гострий, кількома лініями накреслений, поетичний образ. Ворог метрики, ворог алітерації, ворог мелодики, ворог рими — Тарнавський дав нам оголену мисль і оголений образ; він дав нам нові можливості поезії, чи пак антипоезії. Тарнавський — антипоет в тому розумінні, що й ранній Еліот — антипоет. І назвати його формалістом, як це вже дехто робив, може тільки людина, яка абсолютно не знає, що слово «формаліст» значить.

Навіть образи Тарнавського — точні, конкретні, предметні — збудовані спостереженням і мислю, радше ніж настроєм чи почуваннями. Поетове гостре око вміє відкрити якусь одну приховану спільну рису поміж явищами й предметами з різних сфер існування, що на перший погляд здаються цілком неподібними, а то й протилежними. Своєрідно на світлюючи цю спільність, він просто приголомшує читача на перший погляд несумісними комбінаціями.

Часом поет складає цілий вірш із ніби випадкових образів, що їх сполучає якась хоч і асоціативна, але все таки цілком сприйнятлива (в інтелектуальному розумінні) лінія:

самітний гітарист
під плоским небом,
який плаче звуками,
круглими, як сльози,

людина в юрбі,
серед поту і жовтих звуків,
двоє в м'якому ліжку,
які доторкаються білими животами
і снять різні сни,

чи я,
ідучи вночі,
а мої кроки,
як магічне слово,
повторюване безупинно

Каталог осіб тут на перший погляд складений цілком випадково. Що їх поєднує? Слово «самітний» дасть нам ключ. Алеж у списку фігурують і двоє людей, які сплетені в найвищому запереченні самотності, в акті кохання. Проте, чи це справді — акт кохання? Адже «білі животи» творять картину неприємну, навіть обридливу, якось нагадуючи риб. А ось наступний рядок говорить, що вони, ці двоє людей, снять

«різні сни». Отож, вірш таки про самотність — бо пара з'єднана не коханням, а тваринною потребою, і кожне з них навіть під час сплету, залишається у світі своєї самотности. Цей список, отже, цілком органічно закінчується таким питанням:

що є життя,
як не будинок,
повний пустих кімнат.

Ця мозаїчна конструкція, це каталогування на перший погляд відірваних одне від одного явищ — підкреслені ще й синтаксичним засобом. Тарнавський створює своєрідний ритм, розмовний ритм, у своїх поезіях накопичуванням фраз і діалектикою між сурядними і підрядними фразами. Цей засіб став своєрідною фірмовою маркою поета, і техніку нашарування фраз знайдемо в усіх, навіть найновіших, його творах.

Як видно із щойно наведеного твору, поет часто бере моделі для своїх образів просто з великоміських буднів. Як у раннього Пабльо Неруди, що під його впливом Тарнавський деякий час творив, так і тут, зустрічаємо дуже «прозаїчний» реквізит, як ось хвості цигарок, старе чорнило, брудні ліжка, чужі фотографії, міські смітники, білі тарілки. Це, разом з деякими елементами нудоти, огиди його образів, помагає заперечувати поезію, особливо ж поезію, як український читач, вихований на романтичних і різного роду неоромантичних традиціях, її розуміє. Інакше кажучи, в українському сенсі вони знову помагають творити антипоезію.

Світогляд першої збірки Тарнавського оснований великою мірою на перших, тобто негативних, ступенях Сартрових формулювань: життя у місті (тобто у всесвіті) не тільки тверде і трудне, але порожнє, безнадійне й абсурдне. Цей розпач порожнечі тим більше болючий, що його поет висловлює спокійно, сухо, мовою телеграм. В абсурдній онтологічній ситуації людини, ніби каже нам поет, єдиний спосіб прожити життя — це бути навмисне абсурдним, використовувати абсурдно свою екзистенціальну свободу. В *навмисне*, несвідомо абсурдному оточенні — насправді твереза людина це *навмисне* абсурдна людина. Такий бунтар своєю абсурдністю відмовляється від будь-яких сталих дефініцій, тобто будь-яких постійних, застиглих форм, а також відмовляється від лояльності і супроти нечистого суспільства, і супроти ворожого всесвіту. Отож, нас уже не здивує ось такий вірш:

я не поет,
бо мої слова грубі,
як поліна,
і не мистець,
бо мадонни німі до мене,
як чужі фотографії,
і не філософ,

бо не можу читати
ні Канта,
ні Декарта

але коли ніч
і коли пече мозок,
що мені робити?

(коли б я вмів ходити на голові
— я ходив би).

Вихід для людини — це або абсурдний акт, або ж смерть, яка у випадку самогубства стане нічим більше, як абсурдним актом навіть не в Камюсовому, а таки в звичайному розумінні:

я можу піти в кіно,
читати книжку чи не думати,
я можу сісти в поїзд
і від'їхати в голубий тунель,
я можу кинутись під авто
і почувши зойкіт гуми і гарячого металю,
перестати існувати,
як залишити непомітно кімнату...

Навіть кохання не рятує від безнадії та хандри. Коли воно приходить, автор бачить крізь його маску жовте гниття смерти. Гаряча еротика живих тіл та моторошний холод мертвяка — бароккове сполучення, яке часто трапляється в стилістично цілком антибарокковій поезії Тарнавського.

Заперечування несвідомого абсурду всесвіту власним, свідомим абсурдом (як це робив Жюль Ляфорґ) та виволікання на денне світло усіх несправедливостей життя — це неначе обов'язок поета, цілком добровільно вибратий. І це в світогляді Тарнавського має центральне, ключеве значення. У вірші «Думки про мою смерть» (запевняю, що матеріал сильно відмінний від одноіменного твору Королева-Старого!) — автор занурюється в цю проблему: він нам каже, що говорить про неприємні хворобливі речі не тому, що сам хворий, а тому, що робив цілком свідомий вибір про них говорити, як і зробив вибір абсурду. Навпаки, він навіть признається, ніби трохи ніяково, що насправді він цілком нормальний, здоровий хлопець і що навіть любить життя:

я мушу признатися, що люблю
дещо підсвідомо і суворо,
вставання ранком і руханку
і навіть повні таємниць дні...

Але як можна дозволити собі на гімн здоров'ю і руханці, коли треба бути чуйним свідком космічної несправедливості і коли треба будити тих, хто заснув сном міщанських вигід, забувши про призначений людині протест:

серед зеленої ночі дзвенить мій голос,
 як тонка шабля на білим мурі,
 щоб наповнити сріблом води
 тих, які сплять,
 порожні темрявою, як глечики.

Не можна в такій ситуації дозволити собі на радість, ні на кучеряві слова поезії: отож, скелетний стиль першої збірки Тарнавського можна розглядати з перспективи світогляду його першої збірки як філософський жест, як своєрідну відмову, своєрідний аскетизм. «Програмова», утилітарна поезія? Може, в дуже своєрідному сенсі. Але в усякому разі не поезія, яка служить виключно словам. І тому саме — антипоезія.

Я так довго зупинився на збірці «Життя в місті» бо вона мала ключеве, своєрідно епохальне значення 1956 року і не втратила його досі. Справа не тільки в революції поетичної мови, але також і в тому, що оце українською мовою з'явилися думки, згідні з тими ідеями, що ними ми, двадцятилітні юнаки, жили і дихали в середині минулої декади. Це було для нас величезним відкриттям. До того часу дехто з нас був переконаний, що українською мовою можна висловлювати тільки позитивні думки, думки вітаїстичні, вольові — і тому в нас панувало своєрідне розщеплення: з одного боку, університет, з другого — українство. І ось Тарнавський заговорив до нас новою українською мовою, про речі цілком позаукраїнські, але проте не менше рідні. Можете уявити, якими смішними в наших очах здавалися критики, які після такого відкриття нам говорили, що поезія Тарнавського — це ніяка не творчість, а чорт зна що.

Але наркоза романтичної поезії і гіпноза слова таки змогли, хоч щоправда тільки до певної міри, здобути симпатію Тарнавського. Вони стали своєрідним і тимчасовим мостиком між першою збіркою і нинішнім днем. Мова про його другу збірку, знову ж таки під химерно прозаїчним заголовком «Пополудні в Покіпсі». Ця друга збірка відкриває нам нові обрії таланту Тарнавського, хоч і зберігає майже всі прикмети першої.

Твори в ній — масивніші; це або довші речі, або цикли. А щонайголовніше, тут поет робить певний компроміс із поетичною мовою. Пропадає багато скелетности і скупости вислову, а на їх місці з'являється своєрідна кольоритність і щедрість мови, подекуди досягаючи навіть бароккової складности. Ця скомплікованість найпомітніша у синтаксі — часом трапляються речення, складені з шістдесяти-сімдесяти слів, що сплетені в сіть сурядних і підрядних фраз, мов середньовічний гоблен. Практика нашаровування фраз не так з'являється вперше, як просто посилюється і комплікується: вона ж бо була вже в першій збірці. Ця практика, до речі, мабуть, уже доведена до своїх можливих меж у найновіших творах Тарнавського.

Але барвіста гожість мови — це не єдиний компроміс із своєрідною «поетичністю». Хоч ці твори ще побудовані на філософській снасті і хоч в них ще домінує раптова безпосередність образу — все таки де-не-де зустрічаємо тропи символістичного забарвлення, сполучені в одне не так на інтелектуальному з'єднуванні протилежних явищ, як на підсвідомих, інтуїтивних мостах між ними. Ці конструкції багато вишуканіші та субтильніші і не даються вони так легко читачеві.

А де справа пов'язана з підсвідомістю та інтуїцією — там скоріше чи пізніше зустрінете образи, основані на явищах природи. І справді, поет звертається до мітичних (а то й містичних) сил природи, щоб знайти вихід із зачарованого кола безнадії та хандри сучасної людини:

Крізь вощини будинків,
крізь кислі випари океану,
крізь безлисті ліси готицьких церков,
летять голуби теплих думок
в країну, де зріють пахучі трави.

«Намагання пліднення» Тарнавський уже майже по-романтичному протиставить «стерилізованості мінералів». А замість певного соціологізму першої збірки, зв'язаного перш за все з урбанізмом, — тут знаходимо глибокі натяки на міто-творчу основу мистецтва, що передані засобами сюрреалістичної казки. Ось як Тарнавський говорить про процес творення віршів:

Під беззвучне кристалізування ночі
хмари поетів скроплюються в дощ...

А все таки навіть цей на перший погляд сновидний, сюрреалістичний образ побудований цілком логічно, і тому насправді від сюрреалізму досить далекий. Напружені можливістю вірша поети і справді можуть нагадувати хмару, докраю насичену вологістю. Ніч, кристалізуючи можливість вірша, перетворює його на дійсність, і поет розладовується віршем, як хмара дощем, відпружується творчістю, і на деякий час принаймні — зникає як поет. Отож Тарнавський в основному не зрікається логіки. Крім того, він абсолютно не зрікається свого основного трагічно-абсурдного сенсу життя. Про це своє ставлення він нам далі нагадує, щоправда більш опуклими і складнішими образами, змушуючи нас не обдурювати себе нарकोзою поезії:

Ще досі сміливі герої
втікають крізь чарки в країні сну,
ще досі атлети вигладжують своє тіло,
щоб притупити жорстоке коріння костей,
ще досі у спеці поцілунків не топиться лід зубів.

Живе серце — ще далі для поета «червоне яблуко смерті», і в кожній краплині життя відображується смерть:

О смутку радости, о життє смерти!
 Чому тебе вкорінено в кожну клітину,
 в кожний хромозом?

Важливим кроком у розвитку Тарнавського як поета є його третя книжка поезій «Ідеалізована біографія». В технічному розумінні, ця збірка можна назвати систематизацією метафор. Психологічно — це подорож із міста першої збірки та з природи другої (інакше кажучи, із зовнішнього світу) в інтимну сферу існування коханої та в царину самого кохання. Отже, і на технічному і на тематичному рівні відбувається процес упорядкування і звужування, процес зосереджування. Цей процес, я думаю, зумовлений перш за все паралельним зростанням Тарнавського як прозаїка-романіста.

Ця книжка — п'ятдесят коротеньких уривків, п'ятдесят різних поглядів на кохану і на поетові почування до неї. Синтакса в цій збірці знову спрощується (як у «Житті в місті»), щоб якнайбезпосередніше передати образ. Але поступ, що його поет зробив у другій збірці, «Пополудні в Покіпсі», не відкидається, а, навпаки — вдосконалюється. Метафора стає ще субтильнішою, складнішою і менш вловною. При тому, всі метафори спрямовані в одну точку, немов спиці в колесі. Інакше кажучи, насправді маємо справу з однією основою метафори, тобто з присутністю (і її мінусом — відсутністю) коханої, яка в безлічі аналогій із зовнішнім світом варіюється, переміщується, помножується.

Тема циклу — це своєрідний кубістичний портрет коханої. Уста, очі, груди, руки, коліна, волосся — виривають і зникають у складному плетиві з паралелями, позиченими з поза м'яких і теплих стін кохання, з-поза сплету двох.

Візьмім, наприклад, уста коханої: поет їх бачить як листя або м'який граніт; на підвіконня уст вона кладе слово; його ім'я — чотки на її устах; в її устах — стебла вітру; уста коханої — гарячий віск; її уста — дерево, що в ньому живуть птахи слів, — і так далі. Навіть закралося туди «оскар-вайлдівське»: уста як келих холодної отрути. Як воно туди попало, в такий контекст, цього я вже вам сказати не можу.

Циклічне, перстеневе варіювання порівняння і метафори проходить крізь цілу збірку з якоюсь невблаганністю, щоб знову і знову електризувати нас несподіваними комбінаціями. Це знову, в посиленому виді, стане домінантою нинішньої поезії Тарнавського.

Асоціації, викликані фізичними рисами жінки, такі свіжі і несподівані, що читач аж ніяк не може уявити її поста-ті, а тільки одержує образ широкої та вибагливої гами почувань, які вона викликає в свідомості ліричного героя. Але треба пам'ятати, що ці викликування почувань творяться з майже математичною прецизністю та точністю. Кожний образ побудований на свідомості, на інтелекті, немов формула. Отже, Тарнавський і у цій збірці й надалі залишається до кінця

інтелектуальним поетом, хоч може вже не поетом-мислителем. Це він сам усвідомлює, і навіть на це нарікає:

Не можу я, не можу протверезити
від обезсилюючого алкоголю логіки,
не можу визволитись із-під риштовань
правил цієї планети.

Цікава річ, що навіть це нарікання побудоване логічно, так званим дзеркальним способом, з допомогою парадоксу. Ми завжди говоримо про «тверезу логіку». Поет, натомість, уважає, що тверезість існує поза логікою, яка — пригадаймо «Життя в місті» — творить абсурд. Отож, навіть цей образ доводить, що поет не відтинає човна своєї поезії від якоря логічного творення і не пускається цілком на води іраціонального, як це роблять сюрреалісти і робили символісти, і як у нашій поезії це роблять Андіївська, Зуевський, і частинно Барка.

В цій збірці поет також не змінює свого світогляду. Хоч уже не бачимо безпосередньо-разючих висловів про абсурдність життя і про його трагедію, все таки «Ідеалізована біографія» закінчується таким фрагментом:

Зору,
як рук спаралізованих,
не можу піднести.
Забув
уже навіть
смуток
за тобою.

Пусто,
як після похоронів
власної
душі!

Хоч абсурдна порожнеча всесвіту стала вже цілком приватною, хоч вона тепер зображена тільки в інтимних рамках кохання — вона все таки далі, хочемо цього чи ні, абсурдна порожнеча всесвіту, яку конечно треба усвідомити. Це нам стане навіть яснішим, коли пригадаємо, що в кінці збірки кохана так суцільно з'єднана з оточенням і з всесвітом, що вона виростає в очах поета в якесь усесвітнє космічне буття, якусь «вічну жіночість» або «Софію», залишаючи слід свого існування на всьому, що поет бачить і відчуває. Отож, її відсутність тим сильніше символізує порожнечу всесвіту.

Між третьою і четвертою книгами Юрій Тарнавський відбув ще одну подорож. Психологічно, він перенісся з країни двох у внутрішню країну одиниці, одного індивіда, у власну країну спогадів, у країну власного дитинства. Проте, далеко важливіша подорож відбулася на рівні поетичного стилю.

Це подорож від поезії майже виключно інтелектуальної та інтелектуально сприйнятливої до майже суцільного (але аж ніяк не алогічного) герметизму. Трудність у тому, що дуже часто ті мостики, які в поетичному образі сполучають два явища, настільки занурені в особисту візію автора — що їх читач уже мусить віднаходити цілком інтуїтивно. Уява читача тут мусить працювати з таким майже напруженням, як працювала уява автора, щоб відтворити те, що нам автор хоче сказати. Якщо читач не поставиться до цих творів з якнайбільшою увагою та прихильністю — для нього з двох елементів поетичного образу не створиться в хемії уяви якийсь третє, цілком нове, буття, а ці два елементи будуть неначе випадково поставлені один біля другого. Наприклад: «Темного світла позичило у стін твоє тіло, коли міряли тобі вигідний одяг із важкого шовку води» (мова про втоплену). Або: «В повітрі жіночі щоки, замість температури» (температура кольором відображується на жіночих щоках).

Таке протиставлення (радше як єднання) елементів образу практикували, між іншими, сюрреалісти, і цю техніку можна порівняти з атональною музикою. Протиставлення зроблене — для атмосфери таємничости, зачарованости.

Але крізь плетива особливих асоціацій проблискує натяк не тільки на тему, але й на сюжет. Спогади про дитинство, про місто, де автор колись жив, про батьків, про смерть когось рідного, про окупацію міста ворогом. Знову, як у першій збірці, поет звертається до міста. Але це вже цілком інше місто. Майже соціологічний протест проти «Життя в місті» замінюється цілковитою осмозою міста в клітини власного, внутрішнього світу поетового. Так стається своєрідне заклинання жаху міста, і всесвіту, заперечення його конкретних стін. Від абсурдности зовнішнього міста, від його твердої конкретности — автор імігрував у внутрішнє місто спогадів.

Дуже цікавим явищем у книзі є цілковите руйнування жанрових границь між поезією і прозою, так немов Тарнавський-романіст і Тарнавський-поет нарешті зійшлися в якійсь найдальшій точці творчої перспективи. Поеми в прозі Бодлера, Рембо чи американця Френка О'Гери з прозою як такою нічого спільного не мають. З другого ж боку, поетичні оповідання Андієвської чи навіть «параміти» самого Тарнавського безперечно належать до царини прози (тоді коли параміти декого з сюрреалістів тридцятих років, як, наприклад, Юджіна Джоласа — поезія). А ось книжка «Спомини» стоїть цілком посередині між цими двома царинами: ця книжка неначе поетичний символ роману про міста, сквери і вулиці спогаду, неначе своєрідна емблема роману, якась його метафорична абстракція. З цього погляду «Спомини», мабуть, таки не мають жанрового попередника у світовій літературі. З цього погляду також — цей твір заперечує поезію, як ми її досі розуміли, і тому він є твором антипоетичним.

Подорож від міста збірки «Життя в місті» до міста книжки «Спомини» відбулася цілком закономірно і ступенево,

через синтаксичну вибагливість «Пополуднів у Покіпсі» та образну вибагливість «Біографії». Ніяких творчих зривів не було. Але коли взяти два протилежні міста цієї подорожі і поставити їх разом — яка між ними величезна різниця! Від стататности речень до безконечного потоку сурядних і підрядних фраз, що гіпнотизують читача, немов тихо нашіптувана інкантація. Від чітко різьблених образів до складних спіраль асоціацій, що обертаються довкруги себе, знову і знову повертаючися до постійних ляйтмотивів. Від струнких колонок вільного вірша до скомплікованих прозових абзаців. Від безпосереднього шокування образом до субтильного чарування образом. Від вертикальності до горизонтальности, від структури до потоку.

Цей процес, — це, з одного боку, все тісніше звужування рамок від зовнішности до внутрішности, від світу до себе самого і від інтелектуальности до інтуїції, а з другого — повільне звільнювання своєї творчости від тих обмежень та обов'язків, що їх накидає на поезію мова (особливо українська) і форма. Хоч поетова мова змінилася, вона від цього аж ніяк не стала ближче до етнічно-романтичних основ української поетичної мови. Навпаки, вона все більше від цих основ віддаляється, стаючи ще прозорішою, ще неутральнішою, ще більш утилітарною, здібною без ніяких перешкод передавати складні плетива поетичного «я». А проза книжки «Спогадів» — це вже явне нівелювання поетичної форми.

З усієї групи своїх друзів і ровесників Юрій Тарнавський має найменше попередників (бо, мабуть, ніяких) в українській чи загальнослов'янській літературі. Цим, звичайно, він українську літературу доповнює ще однією, цілком новою, рисою.

Між останньою своєю збіркою і тими творами, що надруковані в цьому числі журналу, — відбулася ще одна подорож, мабуть, уже до краю того напрямку, що його вибрав поет. Але про цю подорож говорити не буду, щоб не упереджувати ваших суджень і не затьмарити приємности відкрити разом із поетом цілком нові краєвиди. Хай ці твори «вляжуться» — у вас і в мене.

Розмова з Леонидом Леоновим

Леонид Леонов — один з найталановитіших російських письменників-прозаїків, що почав свою творчість ще до 1917 року.

Та не довго він користувався навіть умовною творчою свободою (приблизно до 1924—25). Партія одразу ж була наставлена на організацію т. зв. «советської», а не національної літератури. А Леонов не мав гнучкості «космополіта» Еренбурга чи сприту дончака Шолохова, ба й не надавався до ліричних зигзагів і зашифровано-стей Пастернака. Леонов — уроджений епік, призначений до широких полотен, а що найгірше (для нього тоді) — син своєї землі, свого народу й громадянин своєї країни. Тому в часи панування РАПП'у (Авербаха) він змушений був культивувати свого роду «советську достоевщину», що давалося йому не легко.

Одна з перших його речей (друкованих коло 1920 року) називалася «Туатамур» і була героїчною епопеєю Тімура-завойовника, написана дуже оригінально, цілком своєрідна стилем, народною ритмізованою мовою. Метою життя Леонова (як він казав в одній розмові на поч. 30-их рр.) було написати історичний роман про Чингісхана. Але режим вимагав «соціяльних замовлень» та соцреалізму... І, розуміється, забороняв всякий натяк на історіософічну тематику та філософічну глибину.

Як безсумнівний патріот фармально панівної в СРСР нації, він пізніше дозволяв собі на такі, хоч далекі від свого творчого покликання, але все ж повні любови до країни речі, як «Русский лес», де можна було обходити дійсність.

Особисте життя Л. Леонова покращало щойно в час посталінської «відлиги», але трудно припускати, щоб цей потенціально видатний, але докорінно надламаний письменник здолав надолужити час і довершити недовершене.

Нижчеподане інтерв'ю, розуміється, не відбиває справжньої розмови з письменником. Треба не забувати, що текст пройшов щонайменше три «редакції»: автоцензура самого Леонова, цензура в Москві, ну, і цензура в Празі. У цьому тексті багато павз. Багато евфемізмів, напевно — кутюр...

Але і в такому тексті є свої «підтексти», варті уваги і роздуму читачів. При тому треба також пам'ятати, що Л. Леонов — письменник національний і патріот «Російської Федерації».

Попри темперамент, який у письменникові ще не загас, — розмову його цілує виразне почуття відповідальності.

Не лише перед «рідною партією» (тобто державою), але й перед зовнішнім світом.

Е.М.

Л. — Л. Леонов. Ж. — чеські журналісти, що вели розмову.

Л. — Сподіваюся, що Ви не зажадаєте від мене святочної промови про нашу літературу: я до того не надаюся. Ви самі то ліпше від мене напишете.

Ж. — Нам здалося, що нашою візитом не дуже задоволені. «Ні, про щось таке ми не думали, Леониде Максимовичу. Хочемо лише знати погляди автора „Русского леса“, п'єс „Золотої карети“, „Заметілі“... ваші думки, ваші погляди на вчора, на сьогодні і на майбутнє. І те, що ви вважаєте в радянській літературі за особливо цінне».

Л. — Нічого не скажу.

Ж. — І не сказав нам, які б він три книжки радянських письменників взяв з собою, коли б мав подорожувати на Марс. Адже ж ми розмовляли про книжки, ті, які були написані, які виходять або знову будуть видані. Та й про ті, що про них сьогодні ніхто вже не згадує. І це нам не вдалося. Але після його згадки про цензуру ми запитали, чи не були написані такі книги, які були варті видання і не були видані.

Л. — Книга, яка чогось варта, ніколи не згубиться. Раніше чи пізніше знайдеться! У житті варто керуватися розумом. Людина мусить уміти схоплювати ситуацію. Тому я не проти цензури взагалі. Вона необхідне знаряддя. Чому? Тому, що й між письменниками бувають базікала та дурні. А також хапуги. Але цензурою треба користуватися розумно, доречно.

Сумніваюсь, чи добра книга може цілком загинути. А коли є такі, яких не видають, то це тому, що в них заторкувалися дразливі питання або пекучі проблеми, себто книги, які вимагають творчого підходу. Тут цензура може наробити значних шкод. І тому я з нею частенько маю суперечки. Не-

давно мені одна редакція викреслила з статті думку про те, що нині ми впливаємо в море невідомого, що наш корабель пливе морем, що кишить плавучими мінами та льодовими горами. Отже потрібне радарове мислення, яке дає можливість прозирнути дальших десятих п'ятнадцять літ наперед. Сумніваюся, чи до того здібні теперішні європейські володарі. Недавно якимось на цю тему я вже говорив на конгресі ПЕН-клубу. Згадайте рік 1918 у Версалі. Там зійшлися передові люди з усіх країн. Ситі уповноважені, гарні, чудово вбрані, шановані, видатні, сиваві, з відзнаками і орденами. Клемансо, Вілсон, Ллойд Джордж... Кого там тільки не було! Пам'ятаєте? Робили ніби речі розумні... Але що, властиво, робили в дійсності? Копали могили своїм внукам. Чи не так? Що сталося за 15-20 років! Бачите?

Література виявила більшу прозорливість. Вона може прийдешні конфлікти передбачати. Розумієте? А власне це володарі не дуже люблять. Бож від того залежить їхнє становище, їх успіхи. Та так уже було завжди, що вони не дуже прихильні до літератури.

Говорю це, може, занадто шорстко, аджеж сам маю внуків, що мені лізуть на коліна, а я їм не можу брехати про те, що могло б статися. Не можу їм з дитинства вщеплювати дешевий оптимізм тоді, коли на кожному розі чигає якась страшна примара.

Ж. — Не могли ми поминути мовчанкою факт, що і в соціалістичних державах проблеми навколо цензури актуальні.

Л. — Розуміється, не можна ніколи згодитися з тим, щоб кожний писав так, як йому забагнеться. Якщо хтось має вдома каламар, то це ще не значить, що він письменник. Аджеж у нашому Союзі є нас аж 7 тисяч.

Ж. — Над цією цифрою Леонид Максимович помітно хвилювався. Він не вважає справедливим, щоб вистачало для прийняття до Союзу письменників однієї виданої друком книги. Було б, як він каже, ліпше, коли б авторові-початківцеві держава заплатила за його першу нездору працю 5 або 10 тис. карбованців, ніж її видавати і тим знижувати якість літератури. Ми, однак, зауважили на це, що в такий спосіб виникала б небезпека при усталенні, яка власне праця незріла, а так можна «потопити» й доброго письменника. «Бюрократи адже ще не вимерли». Письменник це підтвердив.

Л. — Бюрократи майже завжди погані. Бюрократам ідеться про власну шкіру. Їм байдужа вітчизна, їм байдужа і культура. Справа йде про власний добробут: мати авто, дачу, достатньо грошей, словом — всього досить. І раптом з'являється небезпечна книга. Для нього було б значно спокійніше, якби література не існувала взагалі.

Але мені йдеться про те, щоб не видавалися книги кепського літературного рівня, політично беззмістовні. Я завжди дам перевагу першорядному монтерові або слюсареві перед кеп-

ським письменником. Ті перші для суспільства корисні. Кожна праця чесна. Але як хтось хоче бути письменником, будь ласка, мусить передусім уміти добре писати. Аджеж маємо таких письменників, а їх досить, які нашій літературі і нашій справі шкодять. Розумієте? Вони не здібні схопити епоху, яку ми переживаємо. Усю її складність. Натомість винюхують тільки скандальні історії. Хай же тоді чуйна і розумна цензура поставить їм перешкоду.

Ж. — Ми попросили глибше висвітлити цей цікавий погляд.

Л. — Ми мали Сталіна. Це тема, яку легко опрацювати бульварно, писати, що Сталін був такий і такий, як це сьогодні пишуть у решті Європи; це значить не розуміти нічого, не розуміти історії. Аджеж Сталін це не тільки партія. Сталін був злютований з певною епохою. З'явився в добу, коли Росія перетворювалася. Сталін таки багато зробив.

Я вже не багато пам'ятаю. Але як виглядала Росія перед Сталіном, пам'ятаю, як стояла навколішки перед японцями, а в 18-ому році перед німцями. За Сталіна ми зробили порядний шмат праці; принаймні ні перед ким не ставали навколішки. Уявляєте? Цим я не маю на думці виправдувати Сталіна, ні обвинувачувати. Це постать, яка живе в народі. А народ має повне право висловити також свій погляд. Так воно є. У цьому сенсі ми в нашій російській історії мали різні постаті і жакливіх володарів.

Ж. — Про Сталіна ми вже говорили з деким з письменників. Один з них окреслив його словами: був великий і страшний. Інший уважав, що був тільки страшний, але...

Л. — Я вам дещо скажу... Страшний? Страшний, може, в спогадах. Тепер власне готується прем'єра нової редакції моєї «Заметілі». Коли я ту річ був написав, вона була заборонена спеціальною постановою ради народних комісарів. На чолі її на той час був Молотов. Я чекав розстрілу. Написав був заповіт.

Ж. — Коли це було?

Л. — 1940 року. Було зі мною дуже зле. Автоматично перестали виходити всі мої книги. Перестали ставити всі мої драми. Залишився я цілковито самотній. Пішов тоді на цвинтар, взяв з собою свою доньку, прощався з нею і просив її, щоб, якщо дістане мое тіло, поховала його на місці, яке я сам тоді вибрав.

Кажете страшний. І я на це пристав би, коли все згадую. Але попри те все, я вважаю, що епоху не можна виправдати або засудити на підставі особистих переживань. На речі треба дивитися ширше, бачити, як епоха вклинюється в історію всього людства. Гадаю, що справжній мислитель мусів би мати саме такий підхід.

Що ж робить такий собі «малий» письменник... Може писати, як людину схопили, як її мучили, знущалися. На-

писати це легко, весь світ дивуватиметься, що його мучили і як саме його мучили. Все це і тут вже писали.

Ж. — В шерехи тих «малих» включаєте також Солженіцина?

Л. — Ні! Я думаю так ото... не осуджую їх — серед них є мої колеги. Серед них є люди обдаровані. А Солженіцин обдарований, і то дуже. Деякі його речі написані блискуче.

Але мене особисто сьогодні цікавить не те, що можна зробити з людиною — я був присутній на трьох процесах, на яких судили німців, пам'ятаю страшні речі, які творилися. Розумієте? Якщо б ви були в'язнем такого табору, а я начальником у ньому, я міг би робити з вами все, що забажав би. Міг би з ваших рук зварити юшку і вас же нею нагодувати. Але ж не в цьому справа.

Я вважаю істотним не те, що в таборі могло статися, а те, як до такого могло дійти. Як могло дійти, що ідея, найпрогресивніша ідея століття, могла породити такі явища! Як письменник, я думаю, що маю на це повне право. В одній повісті я кажу, що в Росії ніхто не може заховатися перед майбутнім.

Це твердження можна поширити сьогодні на цілий світ.

Ж. — Повернімося, однак, Леониде Максимовичу, до останніх п'ятдесятьох літ. Що вас особисто найбільше тішить, а що найбільше засмучує? Чого треба, щоб люди були щасливі?

Л. — Журить мене власне те, що на світі мало того, з чого людина могла б мати радість.

Я взагалі не вірю в так зване щастя. Ні в т. зв. позитивних героїв. Це вигадки адміністраторів... Уже двадцять літ, як я депутат верховної ради. Я — герой соціалістичної праці. Я — заслужений мистець. Я — письменник і маю в літературі добре ім'я. Маю внуків. Я — добрий чоловік у подружжі. Не п'ю, а тепер і не курю. Чи я добра людина? Чи я позитивний герой?

Ж. — На хвилину здавалося, що це питання на нашу адресу. Леонид Максимович, однак, відповіді не чекав, був схвильований. Ми відчули, що це питання дуже його бентежить, що на нього він сам, і не сьогодні тільки, шукає відповіді.

Л. — Ні, такі люди не існують. Зрозумійте це. Не існують. Адже ми народжуємося в хаосі різних співчинників, які зумовлюють всі події і нас усіх.

Що таке щастя? Ви напевно думаєте, що за комунізму кожен буде щодня ранком одержувати пляшку горілки й кіло ковбаси, а при тому не буде змушений працювати.

Що таке щастя? Не знаю! Можливо, що це право вмерти в кипучій праці. Не відчувати, що наближається смерть. Як

той з повісті, якому вдалося обігнати власну тінь, а він упав і сконав. Можливо, що саме так було б найліпше.

А проте багатьом у нас здається щастям мати гарне помешкання, елегантні штани, здобути собі пухкеньку жінку або, навпаки, худорляву за модою, поїхати на курорт, виграти сто тисяч, дістати Нобелеву премію. Та в житті все це виглядає інакше: хтось мені сьогодні вкрав гаманець, потім я вовтузився півдня над сторінкою, щоб нарешті кинути її до коша, пізніше зустрів приятеля, якого не зустрівчав 15 літ, тепер захворіла моя донька, а їй складати іспити. Це все власне — життя. Наступила одначе девальвація самого поняття щастя. Міщанська девальвація. І це належить також до цієї епохи.

Ж. — Чи в тому винні самі ті, хто має таке поняття про щастя?

Л. — Інколи ми хочемо аналізувати дрібноміщанські поняття про щастя в площині прихованих соціально-економічних причин. Але це було б занадто просто. Були бідні, неосвічені, голодні, — але відтепер будуть заможні, ситі, — улаштувати це не так просто, але й не так трудно. Проте, будуть тоді люди щасливі? Багатьом цього для щастя вистачить. Але соціалістична держава так не може інтерпрегувати щастя. І соціалістичні політики також. Дехто так розумів це, наприклад, Хрущов. Але те, що істотне для щастя, коріниться в цілком іншому. Пригадаймо епізод з біблії.

Христос прийшов до двох сестер, Марії і Марти. Марта відразу ж заходилася працювати, готувати почастинок. Марія присіла і уважно прислухалася до того, що Він казав. А Христос сказав: Марто, Марто, піклувальниця ти і турбуєшся про багато речей. Але тільки одне потрібне. Марія собі вибрала ту частину, яка не буде від неї відібрана.

Що ж в житті найважливіше? Якщо будемо це розглядати якнайширше, воно матиме для нас велике значення. Сюди ж стосується також той величезний своїм значенням суспільний процес, що відбувається на нашій землі. Люди працюють у свідомості — не з страху, і тим творять велике діло. Росія, яка перед півстоліттям знала тільки кінську силу, сьогодні робить колосальні речі. Ми перетворюємо суспільство і показуємо світові, як це робиться і як при тому ми помиляємося, як радіємо і як мучимося. Світ на нас дивиться і не завжди нас розуміє.

Коли я був в Америці і виступав в одному з університетів, я сказав, що, на жаль, американці дуже кепсько знають, що у нас робиться, а також зле знають нашу літературу. Їх інтересує тільки одна річ — чи в Росії щось дійсно знову почалося. Нічого поза тим.

Не знаю, як у вас, але Захід у кожному випадку чуйно схоплює кожну скандальну обставину. Мені це не подобається.

ся. Вони з цього мають потіху, як і ми в деяких подібних випадках.

Отже це широка тема і можна було б про це довго говорити.

Ж. — Годинник тим часом неблаганно відмірював час. Ми відповіли Леонидові Максимовичу на кілька його запитань про події у нас. Ми не приховували, що дійшло до відомого накопичення проблем, а також і того, що дехто з письменників, хоч це було так чи інакше умотивоване, переоцінили свою суспільну роль і недооцінили керівної ролі партії. «Прийшли ми, Леониде Максимовичу, до закінчення нашої розмови. Космічний корабель, який ви згадали на початку розмови, вже готовий до старту. Що скажете нам на прощання?»

Л. — Земля і люди — це щось велетенське. Люди зробили стільки злочинів, пролляли стільки крові, пережили стільки страждань, несправедливості, а попри все це, вони так прикро страшні своєю наївною вірою і своїми хибами. Своєю вірою і жертвами, які так охоче приносять цивілізації, ідеям й ідеалам.

(З Леонидом Леоновим розмовляли в його помешканні в Москві 24 жовтня 1967 редактори Марцель Брожек і Антонін Зрустек).

«Літерарні новіни», ч. 44, Прага, 4 листопада 1967.

Інтернаціоналізм чи русифікація

Іван Дзюба

Друкуємо XIV розділ праці українського радянського літературознавця та критика п. н. «Інтернаціоналізм чи русифікація», що її автор надіслав керівним партійним діячам УРСР і яка була поширена на Україні.

Як ми повідомили в лютневому числі, наше видавництво отримало текст за відповідною умовою від одного французького видавництва, в якому праця Івана Дзюби появиться книжковим виданням.

Правопис оригіналу збережений. Нумерація послідовно у тексті зроблена згідно з книжковим виданням.

Усі права на український текст забезпечені за видавництвами «Пролог» і «Сучасність».

Р е д а к ц і я

XIV. УРЯД УРСР ЯК РЕЧНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЦІЛОСТІ; ЙОГО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НАЦІЮ

В усьому світі комуністичні партії вважають себе виразниками національних інтересів своїх народів. І якщо французькі комуністи пишуть на своїх прапорах знамениті слова свого героя Поля Вайяна-Кутюр'є «Ми продовжуємо Францію»,²²¹⁾ — то чому б українським комуністам не взяти з них приклад і не сказати: «Ми продовжуємо Україну»?

Щось ні одна (поза межами СРСР!) соціалістична нація не виявляє бажання зникнути зі світу, самоліквідуватися (шляхом все дальшого «зближення», звісно!) — на догоду абіловсько-маланчуковському докторсько-поліцейському «інтернаціоналізму».

Натомість, навпаки, кожна з них хоче утвердити себе і якнайповніше розкрити, кожна з них хоче бути в чомусь своєму взірцем для інших, кожна включається у свесвітне «змагання» соціалістичних націй за своєрідне історичне «са-

²²¹⁾ Див. Ж. Дюкло, «Избранные произведения», Москва, 1959, т. I, стор. 300.

мовираження», неповторну господарсько-культурну історичну творчість, — і це змагання за добру комуністичну національну «славу» очолюють комуністичні партії цих країн.

В галузі культури немає більше чи менше здібних народів. Немає повноцінних і неповноцінних народів. Кожен народ, хоч би який малий він не був, здатний і може зробити свій цінний внесок у загальну скарбницю культури. Наш народ — малий народ, наша країна — маленька країна. Тим більше зацікавлені ми в тому, щоб підвищувати свою кваліфікацію, бо й через десять років ми не зможемо володіти такою величезною промисловістю, якою володіють великі країни, такими багатствами, які є в інших державах. Ми, однак, можемо і повинні мати можливість гордитися свідомістю того, що ми володіємо внутрішньою культурою, створюємо високохудожні взірці в мистецтві та в галузі науки, і тим, що наш народ може стати прикладом для багатьох інших народів». (Г. Димитров)²²²

Чи зйдуть коли-небудь з уст керівників Радянської України (великий сорокмільйонний народ!) бодай хоч трохи подібні слова, слова про те, що історія вготувала українській нації краще, ніж «добровільну» самоліквідацію під чийсь оплески?!

З численних заяв урядів і партій соціалістичних країн Європи та Азії знаємо, що вони розглядають себе як речників національних інтересів своїх народів і найбільшим своїм інтернаціональним обов'язком вважають максимальний розвиток економіки, матеріальної і духовної культури своїх націй як найреальнішого свого внеску в загальну справу комунізму. Цілком природно і згідно з духом марксизму і комунізму ці уряди і партії розглядають все, що шкодить економіці чи культурі, престижеві чи гідності нації, — як фактор негативний і для інших країн і для всієї інтернаціональної справи комунізму. Якби можна було собі уявити, що в одній із цих країн, у Польщі, або в Угорщині, або в Болгарії тощо було відзначено факт відносного кількісного зменшення нації, асиміляції її значної частини, або мовно-національні суперечності між містом і селом, або факт неблагополучного становища національної мови, занепаду національної культури, або брак найпотрібнішої літератури національною мовою, або порівняно низький відсоток і рівень національних кадрів, — це, безумовно, дуже стурбувало б уряди відповідних країн, і вони, безумовно, вжили б рішучих заходів для того, щоб вивести свій народ з такого становища національної кризи.

Між тим невідомо, як уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки реагує на таке становище своєї нації

²²² Г. Димитров, «Избранные произведения», Москва, 1957, т. II, стор. 676—677.

в Союзі РСР, Союзі, який для того й був створений, щоб захищати інтереси, в тому числі й національні, кожної республіки.

Ще 1913 року в «Критичних замітках з національного питання» Ленін писав:

Немає сумніву, нарешті, що для усунення всякого національного гніту надзвичайно важливо створити автономні округи, хоч би зовсім невеликого розміру, з цільним, єдиним, національним складом, при чому до цих округів могли б «тяжіти» і вступати з ними у зносини і вільні союзи всякого роду, члени даної національності, розсіяні по різних кінцях країни або навіть земної кулі. Все це безперечно, все це можна заперечувати тільки з зашкарубло-бюрократичної точки зору.²²³⁾

Тепер ми маємо не те що автономний округ, а власну національну державу, з власним національним урядом, але цей уряд не дбає ні про збереження національного етнічного складу населення своєї країни (процент українців на Україні, особливо українців за мовою, неухильно знижується); ні про українське національно-культурне обличчя республіки; ні про забезпечення її національними кадрами; ні про забезпечення національних інтересів багатьох мільйонів українців в інших республіках Союзу (як це роблять, хоч частково, уряди прибалтійських республік, які підтримують, приміром, національні «студентські земляцтва» в Москві, тоді як українцям у цьому було відмовлено); ні про «притягування... членів даної національності, розсіяних по різних кінцях... земної кулі», як це робить, скажімо, соціалістична Польща (українець з СРСР навіть нічого не знає, наприклад, про політичне і культурне життя мільйонів трудових українців за кордоном).

Як про далеке й неймовірно минуле дізнаємося про ті часи, коли Пленум ЦК КП(б)У, захищаючи права українських республіканських органів перед зверхцентралізаторськими тенденціями московських установ, приймав такі рішення:

Доручити Політбюро практично вивчати всі конкретні факти порушення конституції та неправильного проведення її з боку союзних наркоматів та інших центральних установ, поставивши питання про те в ЦК ВКП(б), а теж вести дальшу роботу в справі об'єднання в межах УРСР всіх суміжних в нею територій з українською більшістю населення, що входять до Радянського Союзу.²²⁴⁾

Або коли в доповіді на X з'їзді КП(б)У говорилося:

Ми ставимо своїм завданням і ставимо питання перед ВКП(б) про державне об'єднання України, — у

²²³⁾ «В. І. Ленін про Україну», стор. 332.

²²⁴⁾ «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», стор. 350.

Курщині, в західній частині Вороніжчини і т. д. Це українське населення... не має достатнього обслуговування своїх національних потреб.²²⁵⁾

Або ще ті часи, коли М. Скрипник на XII з'їзді РКП(б) ставив питання про сім мільйонів українців в РРФСР:

Украинцы в Советском Союзе как занимают территорию Украинской Социалистической Республики, так размещены и по территориям остальных республик, достигая в РСФСР численности свыше 7 млн. человек. Посмотрим, как обслуживаются 7 млн. населения... мы имеем всего два техникума типа средних учебных заведений, причем школы эти находятся сейчас под вопросом... Я не думаю, чтобы такой процент удовлетворял культурно-просветительные нужды этого украинского населения и был признан в какой-нибудь мере благополучием. Очевидно, здесь практика наша расходится с теорией. Необходимо по этому вопросу, чтобы наши тезисы воплощались в жизнь надлежащим образом.²²⁶⁾

Тепер, через сорок років, вже не доводиться говорити про школи й технікуми — це «ультранационалістична» мрія. Але хай би уряд УРСР подбав хоча б про те, щоб мільйони українців за межами України, в РРФСР одержували бодай якусь кількість українських газет, журналів, книг, радіопередач. (Адже росіяни на території УРСР цілком забезпечені пресою і літературою, яка не тільки ввозиться з Росії, але й широко видається на Україні; так само вони забезпечені й школою, і вищою освітою російською мовою). Покищо незважаючи на багаторічні домагання Спілки письменників України, справа тут обмежилася тим, що на цілину та в деякі кубанські школи послано невеличкі бібліотечки, зібрані літераторами.

Навіть таких ось, приміром, дрібниць уряд України не може полагодити: в соціалістичній Польщі і соціалістичній Чехословаччині та невелика кількість українського люду, що там мешкає, видає чимало книжок та періодичних видань українською мовою. Придбати їх можуть українці в усьому світі, а от українець в УРСР — не може. Хоч в УРСР можна передплатити всі інші неукраїнські видання з Польщі та Чехословаччини. І скільки в цій справі не запитувано відповідні органи УРСР, — нічого не виходить.

Куди вже тут говорити про серйозні справи!

Не додержуючись ленінських принципів національної політики та національного будівництва, не виконуючи своїх власних законів та постанов, прийнятих у двадцять роки і не

²²⁵⁾ «X з'їзд КП(б)У...», стор. 444.

²²⁶⁾ «XII съезд РКП(б)...», стор. 431.

скасованих досі, не забезпечуючи повноти національно-культурного життя українського народу і фактичної рівності української культури й мови, занедбавши справу національно-культурного будівництва і справді інтернаціоналістського виховання, — уряд Української РСР тим самим не виконує своїх прямих обов'язків перед українським народом, від імені якого діє і коштами якого диспонує, якому підзвітний; не виконує своїх обов'язків перед світовим комуністичним рухом і майбутнім комуністичним суспільством, в інтересах яких необхідний максимальний розвиток кожної соціалістичної нації, цілковите здоров'я всіх національних членів великої комуністичної сім'ї.

* * *

Те, про що ми тут сказали, далеко не вичерпує і найголовніших чи найочевидніших проблем і фактів, що стосуються сьогодишнього національного становища України. Але і з цього вже видно, наскільки це становище складне, ненормальне і тяжке, у повному смислі — драматичне.

І немає нічого дивного і несподіваного — а тільки природне й закономірне — в тому, що все більше людей по всій Україні починають почувати глибоку тривогу за долю своєї нації. Особливо гіркі і часто суперечні рефлексії породжуються у значної частини молоді. Свідченням цього є і численні індивідуальні та колективні листи до різних установ, редакцій тощо; і величезна кількість рукописної, переважно анонімною поезії та публіцистики, що «ходить по руках» (ця масова продукція часто наївна і невправна, але в ній — «крик душі»); і різні літературні вечори та дискусії, так часто заборонювані (скільки вже постанов приймалося партійними інстанціями проти цих вечорів і скільки людей за них покарано!); і той глухий, неясний рух і збудження, що скрізь на Україні відчувається серед української молоді. А посереднім свідченням «неблагополучности» є явне розширення штатів і гарячкова активізація органів КДБ, яким чомусь перепоручено національну політику на Україні.

У 1923 році, на XII з'їзді РКП(б) один із делегатів говорив:

Неужели мы будем заставлять чекистов следить за тем, чтобы инородцы изучали русский язык? Ведь за родным языком и за родной школой идет национальное сознание, и за национальным сознанием идет желание знать, куда идет крестьянский рубль.²²⁷⁾

Не знаю, чи стежать зараз чекісти за вивчанням російської мови. Але як усердно і з «пристрастєм» стежать вони (а втім не будемо називати романтичним словом «чекіст» жалюгідних сексотів і стукачів) за мовою українською і всім,

²²⁷⁾ Там же, стор. 438.

що з нею зв'язане. Про це багатенько може розповісти кожен, хто до неї причетний. Можна, в разі потреби, списати на цю тему чималенький зошит, бо ж зворушлива опіка КДБ над справами української культури триває не один рік і обіймає різні форми «роботи». Правда, серед усіх цих форм останнім часом забирає гору одна: зубодробильна — заперетить, пресечь, ізолюють . . .

Кагебістський розгул пробують виправдати обивательськими теревенями про «український буржуазний націоналізм» (під яким розуміється всяке відхилення від зрусифікованого стандарту). Говорити про загрозу націоналізму з боку нації, яка масово русифікується, — це все одно, що кричати: «таскать вам не перетаскать» на похоронах (пам'ятаєте в якому контексті вживав ці слова Ленін?).²²⁸⁾ Пригадується і казочка про того добродія, що перший волав «Ловить злодія!». Але коли навіть якісь прояви націоналізму з боку якоїсь частини українців є, то, поперше, треба розкривати їх конкретно й публічно, а не напускати туману з мильних бульбашок на забавки обивателеві; подруге, треба ж подумати, що їх, ці прояви націоналізму, породжує на сорок дев'ятому році радянської влади. Може, справді, щось не гаразд у нашому житті, в нашій політиці? Бо ще тільки для найгупішого обивателя кагебісти можуть пускати версії про американські долари, а самі ж вони не можуть у це повірити, бо краще, ніж будь-хто інший, знають, що це не так. Треба хоч трохи знати і шанувати Леніна, знати його пряму вказівку: про недупустимість формальної постановки питання про націоналізм «вообще», вказівку про два роди націоналізму, про те, що джерело місцевого націоналізму — російський великодержавний шовінізм, і щоб ліквідувати коріння першого, треба боротися з останнім. Треба хоч трохи рахуватися з прямими постановками партійних з'їздів, які спеціально займалися цими питаннями — щоб не було самодіяльного головоутяпства і сатрапського іскоренітєльства.

Поскольку пережитки национализма являются своеобразной формой обороны против великорусского шовинизма, решительная борьба с великорусским шовинизмом представляет вернейшее средство для преодоления националистических пережитков.²²⁹⁾

У нас же ніякої боротьби з цим шовінізмом не ведеться, навпаки, він всіляко роздувається і, маскуючись під інтернаціоналізм та комуністичний світогляд, витісняє їх; натомість усякий найелементарніший протест проти нього, проти жорстокого обмолочування національної гідності — зразу ж бдительно фіксується, таврується як буржуазний націоналізм, а потім довго і занудно «викорінюється».

²²⁸⁾ Ленін, «Полное собрание сочинений», 1962, т. 30 стор. 350.

²²⁹⁾ «XII съезд РКП(б) . . .», стор. 38.

Це «викоріювання» далеко не зводиться до проведення останнім часом арештів, обшуків і допитів, хоч у них воно і знайшло тепер свій найодвертіший і найганебніший вияв.

«Фіскальна» (вираз Леніна) морока останнього часу свідчить перш за все про мізерність політичного глузду її зачинщиків. Кажуть, що ці почитенні чини ламають тепер голову над фатальним питанням: є на Україні підпільна організація націоналістів чи немає (розуміючи під «націоналістами» тих, хто мислить не так, як вони, а тому їм не подобається), — і як таку організацію скомпонувати із заарештованих?

Проблема мітичної організації — це плід цілковитого нерозуміння реальних процесів, плід бюрократично кагебістської відірваності від життя, плід кабінетно-келийного стилю мислення. Це плід професійно озлобленого ігнорування живих національно-культурних потреб українського народу. Це водночас і перебільшення і применшення того, що відбувається.

Перебільшення: тому що ті явища, які так турбують КДБ, — це поодинокі спорадичні експеси стихійного порядку, а заарештовані — просто люди, які звернули на себе увагу офіційних чиновників або сексотів своєю легальною діяльністю, але за якими зовсім не стоїть якийсь другий конспіративний плян.

Пременшення: тому що йдеться не про якусь організацію чи групу осіб, а про щось незмірно більше і глибше — про стихійні і різнорідні, всюди самі собою виникаючі процеси «самозахисту» нації перед лицем очевидної перспективи зникнення із сім'ї людства.

Ф. Енгельс не раз говорив про «неминучість боротьби кожної нації за своє національне існування»,²³⁰ про те, що коли виникає загроза національному існуванню, то «боротьба за відновлення національного буття поглинає всі сили».²³¹

Це постійне самовідновлення, самозбереження, самозахист — могутній колективний інстинкт народу, непозбуття позасвідоме, природна сила, як інстинкт самозбереження всякого організму.

Ось ці сили національного існування і пробиваються стихійно і непередбачено всюди, ставлячи незбагненні загадки тупоокиим стратегам єдинообразія і перекидаючи всі історіософські предначертання щедрінських градоначальників.

Сили ці незглибимі й невичерпні, допильнувати й контролювати їх неможливо ні при якій техніці політичного стеження.

І це не тільки етнографічна сила. Скрізь і всюди щодалі зростає соціалістична національна свідомість українця. Вона невіддільна від людського самопізнання. Вона і далі пробуджуватиметься і зростатиме під дією могутніх чинників. В міру

²³⁰) Лист Ф. Енгельса до А. Бебеля від 16 грудня 1879 року, кн. Маркс, Энгельс, «Избранные письма», стор. 334—335.

²³¹) Лист Ф. Енгельса до К. Маркса від 15 серпня 1870, там же, стор. 242

господарського і суспільного розвитку й прогресу демократизується соціальне життя і на цьому ґрунті підноситься людська гідність і самоусвідомлення. Кристалізуються громадські поняття і почуття, повсюду випростовується людина. Зростає освіченість і культурність українського населення, за чим неминуче йде більше чи менше свідоме бажання визначити себе в світі. Поліпшується матеріальне становище українського села, яке тепер дає все більше молоді, не прибитої злиднями і не затурканої, а свіжої, сильної і гордої, готової відстоювати своє національне лице. (Подивіться, наприклад, на теперішніх випускників сільських шкіл, що поступають до вузів, і порівняйте їх з тими, які були десять років тому). Все значніша частина міської молоді (є вона і в вузах, і в школах, і на заводах) подається в моральні і духовні шукання, бо відчуває, що її в чомусь обдурили і щось святе від неї приховали. (Пам'ятаєте, як Костомаров висловив своє перше враження від поезії Шевченка: «Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя, і страшно, і солодко, і боляче, і цікаво було зазирнути туди... Тарасова муза прорвала якийсь підземний закляп, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб заховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна порожнячка».²³²) Тисяччю різних доріг ця молодь приходять до відчуття України.

Ця соціалістична національна свідомість, ця впевненість у своєму праві й обов'язку відповідати перед людством за свою соціалістичну націю, це бажання бачити соціалістичну Україну реально існуючою і справді рівною серед соціалістичних країн, бачити її як національну реальність, а не як адміністративно-географічну приповідку та бюрократичну притичину — підсилюється і рядом генеральних факторів світової історії та світового комуністичного руху. Досить назвати історичний досвід бурхливого розквіту соціалістичних націй Європи, піднесення і оздоровлення їхнього національного самопочуття — та елементарне порівняння, що напрошується само собою, становища України з їхнім становищем; крах убогого уявлення про безнаціональність, безнаціональну однозначність комуністичного суспільства — під тиском реальної історичної дійсності, реальної історично-національної багатолікості комунізму; все ширше й зацікавленіше ознайомлення радянського читача з живою всесвітньою комуністичною теорією, з теоретичними працями, з ідеями марксистів-ленінців у всьому світі, які виявляються набагато глибшими, людянішими і привабливішими, ніж сьогоднішня наша газетна жуйка; нарешті, піднесення національних рухів і національних цінностей у всьому світі, в тому числі і в Європі. Недавно «Правда» справедливо писала про те, що значення національного фактору зросло навіть у найрозвиненіших промислово краї-

²³²) М. Костомаров, із статті: Спогади про двох малярів, кн. «Світова велич Шевченка», Київ, 1964, т. I, стор. 101—102.

нах; наші газети схвально цитували тверезі слова де-Гола, що так аргументував проти планів «об'єднання Європи»:

Об'єднана Європа через відсутність рушійних сил, якими є суверенітет народів і відповідальність держав, була б автоматично підкорена заокеанському покровителю. Тоді залишилися б, звичайно, французькі робітники, селяни, інженери, професори, службовці, депутати, міністри, але не було б більше Франції. . . Найвищий інтерес людського роду велить, щоб кожна нація сама несла за себе відповідальність, була захищена від усяких посягань, діставала б допомогу в своєму розвитку, не обумовлену підкоренням.²³³⁾

Але найдивовижніший факт навела несподівано «Літературна Україна» (минулого року про це писалося і в «За рубежем»): валлійська мова, яка вважалася вимираючою і якою 1921 року в Британії говорило сто двадцять тисяч, тепер стає державною мовою Уелсу, оскільки нею говорять вже три мільйони!²³⁴⁾

У всьому світі нації не відмирають, а навпаки — розвиваються і набирають сили, щоб найбільше дати людству, щоб найбільше внести у вироблення загальнолюдських цінностей. І особливо — соціалістичні нації.

І українська нація не стане відщепенцем роду людського.

Вже не раз і не два в історії українське питання оголошували неіснуючим, а українську націю — вигадкою (незмінно приплітаючи сюди марки, шиллінги, долари і т. п.). Свого часу навіть Сталін висміював таку «історіософію», зроджену в бездонних моральних смугах отчужденного града Глупова:

Здесь я имею записку о том, что мы, коммунисты, будто бы насаждаем белорусскую национальность искусственно. Это неверно, потому что существует белорусская национальность, у которой имеется свой язык, отличный от русского, в виду чего поднять культуру белорусского народа можно лишь на родном его языке. Такие же речи раздавались лет пять тому назад об Украине, об украинской национальности. А недавно еще говорилось, что украинская республика и украинская национальность — выдумка немцев. Между тем, ясно, что украинская национальность существует, и развитие ее культуры составляет обязанность коммунистов. Нельзя идти против истории.²³⁵⁾

Потім він забув своє власне застереження і почав нищити українську націю. І що ж? Кілька мільйонів українців винищив, але нації не знищив. І ніхто, і ніяк не знищить.

²³³⁾ Виступ де Гола по радіо і телебаченню, «Радянська Україна», 29 квітня 1965.

²³⁴⁾ Нарешті — визнання, «Літературна Україна», 30 листопада 1965.

²³⁵⁾ «X съезд РКП(б) . . .», стор. 213.

«Нельзя итти против истории» — ні з кальоним железом, ні з шовковою вуздечкою «двомовності». Дарма йти проти живого життя, — навіть з армією фіскалів і стукачів, — з ними прийдеш хто зна куди, але напевно не до комунізму.

В комунізм не можна гратися: його треба або проводити в життя, або зрадити в ім'я «неделимой» казарми.

Поміркуймо спокійно: які є перспективи в нинішньої національної політики і які переваги вона дає? Чи ці переваги, якщо вони справді є, такі значні, що компенсують оті катастрофічні втрати, про які говорилось вище, чи виплачується ними відступ від марксизму-ленінізму?

Судячи з деяких туманних офіційних приповідок, нинішня політика денационалізації та русифікації, «приведения к одному знаменателю» зв'язана перш за все з необхідністю, мовляв, високого ступеня централізації для забезпечення надзвичайних масштабів будівництва та високих темпів економічного розвитку. Можливо, що декому так і здається, що зверхцентралізація здається зручнішою, ефективнішою і т. д.

Але, поперше, не все те справді корисніше, що здається зручнішим. Ще на XII з'їзді РКП(б) застерігалось:

Наши центральные органы начинают смотреть на управление всей страной с точки зрения их канцелярских удобств. Конечно, неудобно управлять двадцатью республиками, а вот, если бы это было все одно, если бы, нажав на одну кнопку, можно было управлять всей страной, это было бы удобно. С точки зрения ведомственной, конечно, это было бы легче, удобнее, приятнее. Если бы рассказать историю борьбы, которую приходится республикам вести с центральным аппаратом, это была бы история их борьбы за существование.²³⁶⁾

Чи не перемагає тепер «точка зрения ведомственная»? «Легче, удобнее, приятнее» — для «центральных інстанцій». А звідси і ілюзія — ніби корисніше для справи.

Подруге, точка зору господарської доцільності ніколи для марксистів-ленінців не була єдиною чи єдино вирішальною в такій складній і різносторонній справі, як будівництво нового суспільства і зокрема національного будівництва. Ще в співдовіді з національного питання на X з'їзді РПК(б) відзначалася хибність і небезпека «економізму» в національній політиці.

«У нас очень многие товарищи, воображавшие себя марксистски мыслящими, говорят: 'Перед нами стоит вопрос, к которому нужно подходить с экономической точки зрения, с точки зрения выгоды более высоких экономических форм'».²³⁷⁾

²³⁶⁾ «XII съезд РКП(б) . . .», стор. 439

²³⁷⁾ «X съезд РКП(б) . . .», стор. 194.

Ця точка зору вела прямісінько до того, що Ленін назвав «империалистическим отношением к своим собственным инородцам». А тому партія відкинула її в ім'я господарські «невигідного», але для національної справедливості в комунізмі потрібного, життєво-необхідного національного будівництва в республіках («вигідніше» було розвивати промисловість в «центрах», а розвивали і «на окраинах», «вигідніше» було обходитися російськими кадрами, а готували місцеві, економічно «вигіднішою» була російська мова, книгодрукування, преса, освіта і т. д. російською мовою, а розвивали всі національні мови і т. д., бо в будівництві нового, комуністичного суспільства господарський момент — тільки один із багатьох.

Ось це і варто завжди пам'ятати: чисто економічний підхід, вузько-господарські вигоди (вигоди з точки зору «центру») в національній політиці ведуть прямісінько до імперіалізму й великодержавництва, від чого застерігав Ленін.

Потрете, чи справжні, чи не уявні ті економічні переваги, які дає зверхцентралізація, фактичне позбавлення республік економічної суверенності і зв'язана з цим політика інтенсивної русифікації? Чи не більший економічний ефект дала б і чи не краще сприяла б рішучій перевазі в економічному змаганні з капіталізмом політика широкої економічно-господарської ініціативи та самодіяльності республік, політика найактивнішої мобілізації місцевих резервів, політика здорового соціально-економічного змагання самобутніх республік (на відміну від теперішньої зрівнялівки й обезлички), політика опертя на широке самоуправління й суспільну та господарську самодіяльність мас, оперта на величезне духовне піднесення, яке було б безумовно викликане активізацією національно-культурного життя.

Демократичний централізм не тільки не виключає місцевого самоврядування з автономією областей, які визначаються особливими господарськими й побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а, навпаки, необхідно вимагає і того, і другого. У нас зміщують постійно централізм з сваволею і бюрократизмом. Історія Росії, природно, повинна була породити таке змішання, але воно лишається все ж таки безумовно недозволеним для марксиста.²³⁸⁾

А втім, не нам про це думати, «если думают вожди». Хоч важко догадатися, в чому був би уражений їхній вождівський авторитет та загрожені їхні вождівські прерогативи, якби ці питання зробити, скажімо, предметом публічної дискусії, всенародного обговорення.

Є ще одне міркування на користь теперішньої національної (денационалізаторської) політики, міркування, яке вголос не висловлюється, але вгадується за словами й діями ба-

²³⁸⁾ «В. І. Ленін про Україну», стор. 328.

гатьох бюрократів. Мовляв, доки існує багатонаціональність, доти й бійся всіяких сепаратизмів та націоналізмів, а якби швидше перемішати нації та зробити одноязычну бурду, то настав би цілковитий спокій. На це, якби така точка зору була висловлена вголос, треба було б відповісти: поперше, хоч би як інтенсивно провадилася денационалізація й русифікація, але «роботі» тут ще й кінця-краю не видно. Навіть найбільший прихильник і теоретик асиміляції Карл Каутський змушений був визнати, що неможливо або надто важко цілком асимілювати народ, який уже встиг витворити свою писемність і національну культуру,²³⁹⁾ так що покладатися на ті результати, яких і в найдальшій історичній перспективі ще не побачиш, діло хистке; подруге, сама така політика денационалізації та русифікації і викликає все ширше невдоволення, — реальне невдоволення при уявних «успіхах», — в той час, як політика стимулювання національного розвитку привела б до такого становища, при якому серйозних підстав для невдоволення не було б. Так що ж краще? — горобець у небі, чи журавель у руках?

Нарешті, є ще третє міркування, споріднене з вищезазначеним, але, на відміну від нього, легальне і широко використовуване в нашій пресі та пропаганді. Йдеться про аргументацію, так би мовити, воєнно-патріотичного порядку. Мовляв, перед загрозою загострення міжнародного становища та воєнних провокацій з боку імперіалізму нам необхідно посилити воєнно-патріотичне виховання, особливо виховання в дусі «єдиного отечества» і в дусі своєрідної ідеалізації «отечественной истории», в ранг якої модернізується історія Російської імперії, російського царизму.²⁴⁰⁾ На це слід сказати, що справжнє виховання комуністичного патріотизму, патріотичного почуття комуністичної співдружності народів, може ґрунтуватися тільки на ґрунті комуністичного національного патріотизму, на відчутті, що твоя нація неповторна і повносуцна серед усіх інших, кожна з яких так само повноправна і повносуцна, — тобто, може ґрунтуватися тільки на почутті комуністичної родини, а не одності в смислі однозначності. І це «чуття єдиної родини» ми повинні виводити тільки зі свого комуністичного світогляду і своєї комуністичної практики, а не з фальшивої і гнилої основи царського «общего отечества».

Важко говорити про те, які ще міркування стали підставою для теперішньої національної політики. Важко, бо, як ми вже констатували, ця політика не хоче виступати публічно і прилюдно своєю власною істотою, а ховається в загальники і заковані формули. Основний її принцип — ні в якому разі не називати речі своїми іменами. Де вже тут говорити про відкрите і чесне обговорювання питань, які стосуються того, що для мільйонів людей найсвятіше і найдорожче —

²³⁹⁾ Див. К. Каутський, «Визволення націй», Київ, 1918, стор. 30.

²⁴⁰⁾ Див. Сахаров, стор. 3-12.

їхньої Батьківщини, їхньої національної спадщини. Ми вже бачили, чим скінчилися спроби поговорити на ці теми... Як зворушливо лаконічно роз'яснив Хрущов одному «ходакові» з України: «Этот вопрос не трогайте: сломаете спину».

Або як тепер по-смердяковському підхихикують всілякі «господа ташкентцы» на адресу Світличного та інших заарештованих: «Ишь, Болгарией быть захотелось! Мы эту блажь вышибем!»

«Вышибать» ні в кого не вчиться... Тільки, як же все таки тоді бути з елементарними поняттями про комуністичну громадянськість? Як бути з заповідями В. І. Леніна?

В. И. Ленин завещал нам в своих последних работах воспитание как можно большего числа таких людей, «за которых можно ручаться, что они ни слова не возьмут на веру, ни слова не возьмут против совести», что-бы они «не побоялись признаться ни в какой трудности и не побоялись никакой борьбы для достижения серьезно поставленной себе цели», великой цели построения истинно человеческого общества — коммунизма.²⁴¹⁾

Декому «зручніше» було б замість таких людей мати холоуїв, а задля приведення до такого ідилічного стану так і кортить чесність, совість і принципиовість «вышибать» з людей державним кулаком та карцером.

То що ж: будете і на п'ятдесятому, і на сімдесят п'ятому, і на сотому році радянської влади знімати з роботи людей за літературні вечори; підсовувати потаємні магнітофони туди, де збираються товариські компанії; розганяти публічні дискусії за допомогою роти КДБ і самбістів; арештовувати за читання книжок; компоувати в застінках КДБ «націоналістичні організації», вилучати з приватного користування друкарські машинки; перевіряти й «проріджувати» особисті бібліотеки будівників комунізму; «тягати» по інстанціях; «ломати хребты», оббрівувати, тероризувати, творити все те, що творите зараз і що так кваліфікував В. І. Ленін:

«... Підле цькування за 'сепаратизм', цькування людей, які не можуть захищатися, е край безсоромності...»²⁴²⁾

Що ж, тупої поліційної сили для цього може б і вистачило. Але чи не завело б це справу комунізму в сліпий кут? Чи не було б це надто паскудним обманюванням його світлих ідеалів — перед очима всього людства?

Сьогоднішній день — не останній день світової історії. Рано чи пізніше все стає на своє місце. І, як не завтра, то післязавтра нам самим доведеться гірко розплачуватися за кожну несправедливість і кожен прорахунок, допущений сьогодні, за кожне замовчування і кожен обман, за кожну спробу «перехитрити» природу, історію, народ...

²⁴¹⁾ А. Румянцев, О партийности творческого труда советской интеллигенции, «Правда», 9 сентября 1965.

²⁴²⁾ «В. І. Ленін про Україну», стор. 298.

І в цій справі, в національній справі, рано чи пізно, а доведеться повернутися до правди, доведеться повернутися до Леніна, до ленінського благородства і ленінського почуття справедливості: до ленінської національної політики.

Нічого нагадувати і мудрувати тут немає потреби: ця політика була достатньою і в головних своїх засадах, і в усій широчині практичного підходу. Вона була точно сформульована в передсмертних записках Леніна, в постановках партійних з'їздів. Основне в ній: ліквідація фактичної нерівності чи фактичного відставання менших націй у різних сферах матеріального і духовного життя, поступка більшої нації меншим; недопущення будь-яких переваг однієї нації, однієї мови й культури над іншими в межах СРСР; додержання суверенності республік і недопущення централізаторського ущемлення, під будь-якими «благовидними пропозиціями», цієї суверенності; максимальний національно-культурний розвиток усіх республік на ґрунті національних мов, культур, традицій; послідовна боротьба проти російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки для комунізму і інтернаціоналізму; виховання комуністичної національної самосвідомості в усіх націй і на цьому ґрунті — справді інтернаціоналістське виховання в душі братерства і взаємодопомоги.

А відповідні щодо України практичні заходи були свого часу досконало розроблені в постановках КП(б)У та Уряду Української РСР. Треба тільки підняти їх із сталінсько-хрущовського наплюїзму і забуття, показати їх народові і спільними силами взятися за їхнє виконання.

При цьому дуже легко (і вкрай необхідно) уникнути того елемента адміністрування і примусовості та кампанійщини, який багатьох (і це зрозуміло) відстрашує в самому слові «українізація». Примусова, офіційна українізація згори була б тільки компромітацією української культури й мови, особливо коли незрозуміло, кому і навіщо вона потрібна, а її на практиці могли б поставити саме так — безглуздо й антипатично.

Коли я наводив приклади «непомітного» русифікаторського насильства, то робив це зовсім не для того, щоб запропонувати замінити його насильством українізаторським. Зовсім ні, я говорив це для того, щоб показати тим, хто цього не бачить, що у нас є русифікаторське насильство і що «добровільність» русифікації — тільки видима, «кажущаяся». Цьому русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу — свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення. Але перше й останнє — свобода обговорення, дискусії, суперечки. Чому так панічно боїться цього теперішня національна політика? Звідки такий переляк перед людським словом і така інквізиторська лють на нього? Чому так ганебно тікають офіційні представники з тих вечорів і дискусій, де зненацька зринає національне питання, чому забороняють зривають, затикають рота — замість того, щоб прийти роз-

яснити справу, перемогти в чесній дискусії, переконати в одвертій розмові? Чому з студентами університету не дискутують, а викликають поодинокі, товчуть у кабінетах, виключають, тероризують і т. д.?

Давайте чесно і відкрито обговоримо всі аспекти національної справи. Від цього буде тільки користь. Хай будуть висловлені всі точки зору. Немає жодного сумніву, що силою логіки й аргументації, силою правди й совісті, силою людської порядності й турботою про загальне благо переможе та точка зору, яка виражає справді комуністичне розуміння інтернаціоналізму: недопустимість будь-якої несправедливості до будь-якої нації світу в ім'я будь-яких розрахунків, переваг і «необхідностей»; загальна відповідальність людської сім'ї за повносуцність кожного свого члена — кожної нації в світі; безмежний, чи необмежуваний в часі й зусиллях, найсвітліший розвиток кожної нації в ім'я вселюдства, в ім'я комунізму; взаємодіяння і братерство в ім'я зростання і самоутвердження кожного, а не в ім'я старшинства, поглинання й однозначності.

Тоді стане зрозумілим і очевидним, що починати треба з найголовнішого і з популяризації тих ідей Леніна, ідей марксизму-ленінізму та світового комунізму, які тепер замовчуються, обходяться, або фальсифікуються; з виховання комуністичного національного самопізнання й самосвідомості, комуністичного розуміння інтернаціоналізму й переборення психологічної інерції шовінізму, великодержавництва, національного ліквідаційства й хамства, бюрократичної шаблонізації. Така національно-освітня й виховна робота створила б духовні й психологічні передумови для всіх інших заходів у піднесенні національно-державного і національно-культурного життя Радянської України, а ці останні, набравши реального змісту й живого багатства, ідейної привабливості і надихаючої сили для мільйонів українців, у свою чергу стали б величезними важелями комуністичного будівництва, допомогли б пробудити й мобілізувати недобачувані тепер сили й резерви, помножили б внесок України в загальні зусилля народів СРСР, народів усього соціалістичного табору.

Тоді Радянська Україна справді стане неповторною перлиною багатолокого соціалістичного світу, тоді вона справді дасть людству те, на що вона здатна.

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні зусилля й кошти на пильнування, «пресечення», «искоренення» . . .

І не доведеться запаковувати в кадебістські «ізолятори» людей, вся «вина» яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею, людей, які мають право сказати про себе словами Шевченка:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

Репортаж із заповідника імени Берії

Валентин Мороз

(Продовження)

«СТАЛИН БЫЛ — ТАК ПОРЯДОК БЫЛ»

Ці слова капітана Володіна (Львів), сказані на допиті Масютка, дають більше, ніж цілі томи, для зрозуміння генези КДБ і ролі, яку воно виконує тепер.

Порядок буває різний. Коли на весні скресають ріки і несуть на собі хаос крижаних уламків — це не що інше, як порядок, чітка закономірність, без якої неможливий дальший хід життя. І буває порядок цвинтарного спокою, досягнутий ціною умертвлення всього живого. Так і в суспільстві: буває стабілізація, досягнута через гармонійне зрівноваження всіх суспільних сил і чинників, і є «порядок», збудований після їх знищення. Такого порядку досягти неважко, проте рівень зрілості народу вимірюється не ним, а вмінням досягти суспільної стабілізації, лишаючи при цьому максимальний простір для творчої діяльності індивіда, яка є єдиною силою прогресу.

Розум — річ індивідуальна. Отже, історія прогресу — це історія розвитку особистості. Так звана маса нічого не творить — це будівельний матеріал історії. «Все, придбане діяльністю розуму, мусимо створити в голові окремої людини... Тільки збудження нижчого, нерозвинутого ступеня, які можна взагалі назвати настроями, виникають як епідемії одночасно у багатьох осіб і знаходяться у відповідності з розумовим обличчям народу. Розумові завоювання — справа окремих осіб» (Ратцель).

Виникнення нового (прогрес) можливе тільки як переступання через існуючу норму, як поява раніше не існуючого. Сама природа творчості ґрунтується на небувалому, на неповторності, а носієм останньої є індивід. Кожна індивідуальна свідомість охоплює одну грань всеохоплюю-

чого, безмежного буття. Грань неповторну, яку може відбити тільки ця особистість, і ніяка інша. Чим більше цих граней свідомостей, тим повнішу картину світу ми маємо. В цьому полягає цінність особистості; із зникненням кожної індивідуальної точки зору безпоротно страчується одна з можливостей, а разом з тим в мільйонногранній мозаїці людського духу перестає сяяти одна грань.

В суспільстві завжди були і будуть сили, яким невідгідний розвиток, для яких збереження status quo є збереженням їх привілеїв. (Типовий приклад — Сталін в минулому і сталіністи, що пережили його). Проте час не стоїть на місці, сьогодні через 24 години перетворюється у вчора — і сили, що протистоять змінам, завжди захищають вчорашній день. Але хто ж признається, що він пливе проти течії могутньої ріки, званої Історією? Тому всі стандартизатори, від тупого унтера Пришибеєва до геніального Платона, на різних рівнях повторювали одну тезу: «Зміни руйнують порядок, руйнують суспільство» А оскільки зерно всякої зміни криється в неповторності індивіда, в першу чергу намагались стандартизувати його, вбити в ньому оригінальність. Повністю домогтись цього неможливо, але ступінь стандартизації індивіда завжди був мірилом потужності гальма, що знаходилося у розпорядженні сил застою. Платон вигнав Гомера з своєї ідеальної держави і дуже хвалив тирана, який наказав зірвати з ліри струни зверх «положених» семи. Чому? — Платон з первісною відвертістю доводить, що поезія і музика — це троянський кінь, який непомітно вносить зміни в дух народу. Отже, поезію і музику найкраще вигнати, а оскільки зробити цього неможливо, то суворо застандартизувати, гарантувати себе від неясностей і нововведень. Пізніші реакціонери вже не були такі відверті і маскувались «інтересами трудящих». У 30-і роки новаторство стало негативним поняттям, а поетичний експеримент — «коли не завжди катастрофа, то завжди зрив — і творчий, і ідейний» («Радянська література», 1938, № 78, ст. 224), який приводить до того, що «творчість починає служити для маскуванню ворожої ідеології» («Літературна газета», 24. VI. 1934 р.); «Поезія соц. реалізму не може миритись з туманністю, бодай і красивою» («Вітчизна», 1949, стор. 147).

Але вся суть в тому, що зміни руйнують зовсім не суспільство, а тільки ті суспільні норми, які застаріли і стали гальмом. Протиставляти еволюцію традиції — неприпустимо. Еволюція — не заперечення традиції, а її природне продовження, живий сік, що не дає їй закостеніти. Вибух далеко не завжди руйнує: ним усувають також перешкоди при будіванні нових доріг. І коли людина стає інакомислячою, це зовсім не значить, що вона ставить себе поза суспільною нормою. Загальне — це абстракція, реально воно існує і проявляється тільки через часткове, індивідуальне. «Ворона сидить в лісі» — це абстракція: реально вона мусить сидіти на одному з дерев. Коли людина стає інакомислячою, вона не

руйнує суспільну норму, а навпаки — робить її повнокровнішою. «Єдність і одноманітність — це різні речі» (Ф. Бекон). Для досягнення єдності зовсім не обов'язкова одна манітність. Ось місце, де легко спіймати за руку кожного деспота при підстаєванні карт, коли він намагається поставити знак рівності між єдністю і одноманітністю. Точка зору кожного деспота, яку він хоче нав'язати всім у вигляді «істини», є такою ж індивідуальною, як і всі інші, і має права зовсім не більші, як всяка інша. Отже, збереження такого порядку, коли всі точки зору мусять вміщатись у прокрустове ложе «істини», проголошеної великим далай-ламою, потрібне зовсім не суспільству, а самому далай-ламі, для якого розвиток означає загибель.

Один дослідник Африки (Сегелі) писав про африканців: «Коли вождь любив полювання, всі його люди роздобували собі собак і ходили з ним на полювання. Коли він любив музику і танці, всі виражали схильність до цієї розваги. Коли ж він любив пиво — всі обпивались ним... Вожді платили своїм підлабузникам. Так, в усіх племенах бечуанів є особи, які володіють мистецтвом веселити слух свого вождя хвалебними піснями на його честь. Вони розвивають при цьому досить значну красномовність, а до їх послуг завжди велика кількість образів; вони вправні у танцях з бойовою сокирою і гарбузом-калаталом. Вождь винагороджує солодкі бесіди биком або вівцею. Ці пісні, які повторяють до безконечності одну й ту ж тему, займають, на жаль, перше місце в поезії негрів».

Якби не слово «негри», кожний був би впевнений, що це опис нашого недалекого минулого. Пісні з бойовою сокирою, що повторюються до безконечності перед тронем вождя, займають перше місце не тільки в поезії негрів. А коли згадаємо, з якою швидкістю підхоплювалось кожне слово не тільки Сталіна, але й Хрущова, коли згадаємо, що збірник афоризмів «В мире мудрых мыслей» наполовину був заповнений п'яним базіканням Хрущова, то доведеться визнати, що африканці лишилися далеко позаду. «Наш народ такой: стоит моргнуть глазом — сразу поймет» (Хрущов). Здається, суспільства-близнята. Але це далеко не так. Для африканця такий порядок ніхто не нав'язував — це був природний стан, що диктувався рівнем його розвитку. Вождь був для нього ідолом, предметом захоплення, чарівником, лікарем, мудрецем і полководцем водночас, напівбожественною фігурою. Тому й рабське поклоніння було щирим і не порушувало внутрішньої гармонії особистості. Пісні африканського природного співця були славослов'ям на адресу вождя — і все ж являли собою повноцінні художні твори — бо творче «я» співця не було роздвоєним. Ратцель писав про африканців 19 ст., що вони «підкоряються тільки абсолютно незаперечній владі, походження якої ховається в п'ятні минулого або яку вони, коли вона походить з сучасності, вміють пов'язати з вірою в надприродне», а тому «навіть найкращі правителі африканців у нашому розумінні слова слід назвати деспотами. Коли

вони самі не хочуть бути деспотами, то їх змусять до того піддані».

Отже, первісний деспотизм був природним, заснованим не тільки на силі, скільки на добровільному поклонінні. (В цьому розгадка таємниці, що завжди дивувала європейців: як міг африканський чи американський деспот утримувати владу на обширних територіях при майже повній відсутності військово-бюрократичного апарату?). А як утвердити деспотизм у 20 ст.? Серед народів, для яких носій влади давно перестав бути богом і є просто першим серед рівних, особою, обраною для виконання певних функцій? Як утвердити деспотизм кам'яного віку в душі українця, який вже в середні віки обирав кошового і сам міг стати кошовим, який породив філософію Сковороди — гімн людській особистості, хоч і в традиційно-схоластичній одежі, з девізом «пізнай самого себе» на першій сторінці? Філософію, для якої «Я» — основа всього, навіть царства божого; і навіть сам бог — не що інше, як повноцінне «Я»: «Хто пізнав себе, той знайшов бажаний скарб божий. Джерело і здійснення його знайшов в собі»; «Істина людина і бог є одне й те ж». Як заставити сучасного художника, для якого капрал-деспот є просто неповноцінною істотою, виконувати танець з бойовою сокирою перед його тронем?

Хрущова ніхто не боготворив; навпаки, він був людським поспіховиськом — і все ж на один порух його пальця бігли десятки холуїв. Як це вдавалось? — Дуже просто. Коли обоготворіння проходить, в дію вступає груба сила примусу. Тільки вона може заставити сучасну людину терпіти деспота. Чим більше людина з розвитком особистості опирається спробам закріпити її — тим більші зусилля мусить мобілізувати деспотія, щоб тримати на поверхні норми, які раніше існували «по інерції», втрачає нарешті риси патріархальності і перетворюється на спрута, який сковує всі руки суспільного організму. У 20 ст. з'являється нечувана раніше практика контролю за всіма проявами громадського життя, в тому числі навіть родинного. Весь життєвий шлях людини — від колиски до труни — знаходиться під контролем. Стандартизується навіть відпочинок, ухиляння від стадного культпоходу в музей оголошується гріхом. Деспотичні форми стають все огиднішими і вироджуються в Освенцімі. В цьому вбачають регрес, «кінець світу», насправді ж це — ішока протилежного: деспотія перестає бути нормою людських взаємовідносин і мусить докласти все нових зусиль, щоб триматись на поверхні.

Але навіть при найбільшій стандартизації і підконтрольності життя деспот стикається з проблемою, яку неможливо розв'язати чисто бюрократичними засобами. Можна одягти людей в однакову сіру одягу, набудувати сірих казарм-будинків, спалити всі книги, крім офіційного талмуду — і все ж лишається шпаринка, крізь яку проникає струмінь світла, смертельний для деспотичної цвілі. Лишається духовний світ людини. Капітан КДБ Казаков, присланий з Івано-Франківсь-

ка у Мордовію перевірити, наскільки я «перевоспитався» (тобто деградував як особистість), чистосердечно відкрився мені: «Ми, на жаль, не можемо заглянути, що у вас в голові. От коли б можна було це зробити і викинути (!!!) все, що заважає вам бути нормальною радянською людиною, не потрібно було б стільки розмовляти».

Дійсно, це було б дуже вигідно: виймати і вставляти думку в людську голову, як елемент в електронну машину. По-перше, так легко знищити всяку пам'ять про минуле. Наприклад: треба почати кампанію осудження культу Сталіна — всім вставляють певну програму; завтра її виймають — і про Сталіна більше ні слова. Або: постановили ліквідувати нації і національні мови — та ж сама процедура, і ніякої тобі мороки з такими непридатними для програмування речами, як національна гідність, бажання зберегти культурні цінності. По-друге, була б гарантія, що ніде немає нічого невідомого, неконтрольованого.

Але це тільки мрія. Думку не зловиш і не посадиш за ґрати. Її навіть не побачиш. Який жах: думка, навіть насильно вкладена в людську голову, не лежить там, як елемент в електронній машині, а росте, розвивається (часом в напрямі, протилежному від запрограмованого), і встановити контроль над цим процесом не може ніяка апаратура. Не один тиран пробуджувався від холодного поту, паралізований усвідомленням свого безсилля спинити цей невидимий, але безперервний рух в людських черепах. Страх перед цією нікому не підвладною силою заставив Сталіна провести кінець життя в добровільній тюрмі і зробив його маніяком: Звідси — бажання вигнати Гомерів з суспільства, зрізати «зайві» струни з ліри і споконвічна ненависть капралів до інтелектуала, який, навіть одягнутий в мундир солдата чи арештантські лахи, лишається нестандартизованим і нерозмінованим.

«Бійтесь, товариші, тих, хто заховав свою думку за неясність виразу. Там захована ворожа класова суть» (Покровський). Звідси — тотальна боротьба не тільки проти інакшомислячих (про них нема й мови), але й проти самомислячих. Під час арешту у мене забрали вірш Драча «Казка про крила». Я спитав: «У чому справа?» Вірш надрукований, та й самого автора давно вже перестали ляяти за випрані штани і раптом почали хвалити. Мені пояснили: ні проти вірша, ні проти автора заперечень нема, але вірш надрукований на машинці, з чийої власної ініціативи. І цей невідомий хтось поширював його також з власної ініціативи. В цьому найбільший гріх: людина самостійно породжує думки, а не бере готовими. Можна робити все, але тільки тоді, коли наказано. Пити можна тільки з одного для всіх, суворо контролюваного джерела з дистильованою водою. Всі інші треба засипати, хоч би й вода у них нічим не відрізнялась. У 1964 році представник волинського КДБ, якому доручено фіксувати появу кожної мислячої істоти в місцевому педінституті

і негайно засвічувати сигнальну лампочку тривоги, настирливо питав мене: «Що то за товариство мислячих людей?» Думка про створення товариства мислячих людей була висловлена за чаркою у вигляді жарту, але кагебістів схвилювала не на жарт. Конституція дає право на створення товариств — це кагебісти знають. Але при умові, коли наказ про створення товариства прийде зверху. Тоді все в порядку — навіть коли б це товариство замірялось організувати землетрус. Але коли б хтось захотів створити самостійно навіть товариство для захисту рогатої худоби — цією справою, без сумніву, зайнялося б КДБ.

То як же все-таки спинити цей вічний саморух думки у випадку, коли вона лишилась живою, пройшовши всі етапи стандартизації і стерилізації? Є ще один, останній засіб — заморозити її. Заморозити крижаним жахом. Збудувати велетенський рефрижератор для людських умів. Розстріл через три дні після арешту, загадкове зникнення вночі, розстріл за невиконання норми, Колима, з якої не повертаються — ось цеглини, з яких Сталін збудував своє Царство Жаху. Жах наповнив дні і ночі, жах носився у повітрі, і одна згадка про нього паралізувала мислення. Мета була досягнута: люди боялись мислити, людський мозок перестав самостійно породжувати критерії і норми і вважав за нормальне приймати їх готовими. Деспотія починає своє літочислення з того часу, коли людина перестає сприймати насильство над собою як зло і починає усвідомлювати його як нормальний стан речей («Начальство мутило — Ну и что? На то оно и начальство, чтобы мутило»). Виросло покоління людей зі страху і на руїнах особистості здійнялась

ІМПЕРІЯ ГВИНТИКІВ.

Сталін не визнавав кібернетики. І все ж йому належить в цій галузі видатна заслуга: він винайшов запрограмовану людину. Сталін — творець Гвинтика. Були випадки, коли, прочитавши роман Солженіцина, люди казали: «Хочеться забитись у куточок і нічим себе не виявляти». Неважко уявити, наскільки сильнішим було це бажання 20 років тому, коли люди були очевидцями масових розстрілів та інших страхіть, коли ввечері було невідомо, де опинишся вранці. Бажання нічим, нічим не виділятися, втиснутись в масу, стати подібним на іншого, щоб не звернути на себе увагу, стало всеохоплюючим. А це означало повну нівеляцію особистості. Колись виділення індивіда з маси матерії означало зародження життя, зародження органічного світу. Тепер почався зворотний процес: злиття індивідів в сіру масу, повернення до суцільного безорганічного, безіндивідуального буття. Суспільство опановує дух сірої безликіості. Бути особистістю вважається гріхом. «Ты что, особая личность?» — це доводилось чути десятки ра-

зів, і до арешту, і після. Бригадний метод проникає навіть в поезію і народжує таке чудо як колективна поема. У 1937 році з'являється колективна поема «Іван Голота», під якою поставили свої підписи у алфавітному порядку, як у телефонній книзі, Бажан, Голованівський, Йогансен, Кулик, Первوماйський, Рильський, Сосюра, Терещенко, Тичина, Фефер, Усенко, Ушаков. Але й цього видалось замало — через рік наказують створити «Думу про Остапа Нечая», під якою вже стояло 20 підписів. Мабуть, це був рекорд.

Ось враження одного колишнього члена КПЗУ, якого п'ять разів заарештовувала дефензива в Польщі і який після 1939 року потрапив нарешті на Східну Україну, роками вимріяну у в'язниці: «Поїзд пересік лінію неіснуючого вже кордону. Перша станція на Житомирщині, юрба на пероні. І перше, що кинулось у вічі — одноманітна, незвична для нас сірість людей, вдягнутих у фуфайки. Якесь жінка в червоному плащі виглядала екзотичною квіткою, чужою і навіть недоречною тут». Зрештою, одяга може стати кольоровою, навіть крикливою, але сірість не зникає. Вона не від одяжі. І як би не рекламували себе гвинтики, як би не затулялись килимами, взятими напрокат з магазину у зв'язку з приїздом делегації, стороннє око завжди помітить сірість — вона носиться в повітрі, люди дихають нею, не мислять себе без неї. Вона стала хлібом насущним.

Нарешті панівна сила відрекомендує себе єдиним началом, що містить у собі «ум, честь и совесть» всього суспільства — і тоді урочисто проголошується «морально-політична єдність суспільства». Вічне питання «куди йти?» для гвинтика трансформується у формулу, що не вимагає ніякого розумового напруження: «Куди поведуть?». Людина, позбавлена вміння самостійно розрізняти добро і зло, стає вівчаркою, яка запалюється гнівом тільки з наказу і бачить лише те зло, на яке вкажуть. Гвинтик читав в газеті про заборону чорним жити в Кейптауні чи Йоганнесбурзі, про заборону африканцям жити в містах Південної Африки без перепусток — і вважає це свавіллям. Але його заморожений розум не може співставити фактів і прийти до висновку, що відома йому від народження приписка в містах є таким самим порушенням ст. 13 Декларації прав людини («Кожна людина має право вільно пересуватися та вибирати собі місце проживання в межах кожної держави»); що в нашій дійсності узаконена смуга осілості, і не для євреїв, як колись, а для всіх. Тому, хто не народився у великому місті, відведене гетто для проживання, межі якого кінчаються в передмісті Києва, Львова, Одеси. Гвинтик пише гнівні поеми про Бухенвальд — це дозволено. «Попелом стали ваші серця, але голос ваш не згорів». А от попіл жертв, зотлілих в сибірських тундрах, не хвилює гвинтиків. І було б помилкою вбачати тут тільки страх — це вже риса характеру.

Всі осуджують злочини фашизму проти єврейського населення. І преспокойно ходять по могильних плитах з єврей-

ських цвинтарів, що ними встелено тротуари багатьох міст. Тротуари виклали німці — це правда. Проте німців давно нема, а по осквернених іменах померлих досі ходять у дворах львівської та івано-франківської в'язниць. Ходять доценти і кандидати наук Івано-Франківського педінституту. І коли до цього часу хтось встиг захистити докторську дисертацію — то по людських іменах ходять професори. У дворі інституту до мого арешту лежала купа плит про запас. Їх розбивали і використовували на господарські потреби. Розбивали під акомпонемент лекцій з естетики і філософії. Так буде доти, поки згори не поступить наказ обуритися варварством німців і спорудити пам'ятник з цих плит. А до цього їх можна зневажати.

Гвинтик — вимріяний ідеал кожного «тоталізатора». Слухняний табун гвинтиків можна наректи парламентом, вченою радою — і з ними не буде ніякого клопоту, ніяких несподіванок. Гвинтик, якого наречуть професором чи академіком, ніколи не скаже нічого нового, а коли вже здивує, то не новим словом, а блискавичною зміною своїх концепцій на протязі доби. Табун гвинтиків можна наректи Червоним Хрестом — і він буде підраховувати калорії у Африці, але нічого не скаже про голод у себе вдома. Гвинтик вийде з тюрми і відразу ж напише, що він там не сидів, ще й назве брехуном того, хто вимагав його звільнення (як це зробив Остап Вишня). Гвинтик буде стріляти, в кого звелять, а потім по команді боротись за мир. І останнє, найважливіше: після перетворення людей на гвинтики можна безпечно вводити яку завгодно конституцію, дати право на що завгодно. Цілий фокус в тому, що гвинтику навіть не прийде в голову думка скористуватись цим правом.

Не дивно, що гвинтика посилено афішували, виставляли як ідеал. І це не історія, це дійсність. Десь в шкільному коридорі учні зачитуються Симоненковим: «Ми не безліч стандартних „я”, а безліч всесвітів різних», а поряд на стіні стандартне дадзибао, вивішене піонервожатою, розповідає про піонерку, яка врятувала телят під час пожежі. Все охопило полум'я, дах ось-ось міг обвалитись, але вона виганяла телят. І коли б піонерка загинула, гвинтики не побачили б у цьому чогось ненормального, навпаки, виставили б цей випадок як взірець для інших.

В суспільстві гвинтиків є закони, що охороняють тигрів і удавів від браконьєрства. «Гуманізм» дійшов до того, що навіть посадили в тюрму людей за вбивство лебедя Борьки в Москві. Можна сподіватись, що гуманізм колись поширяться і на людей. Але доки життя піонерки ціниться менше, ніж життя теляти, лозунг «Все для людини, все для блага людини» всерйоз не можна сприймати. Цінність особистості усвідомлюють тільки там, де вона вважається неповторним, окремим. Там, де вона перетворена на гвинтик, деталь, яку можна замінити іншою, цінність людини вимірюється її мускульною силою. Гуманізм в такому суспільстві сприймається

як фальшиве гасло, що не має нічого спільного з дійсністю. Теля — це матеріально-технічна база, першооснова, в порівнянні з якою духовне начало (що міститься в піонерці) є жалюгідною надбудовою. Теля — це готова продукція, піонерка — своєрідна сировина, що зветься трудрезерви. В часи людозжерства ця піонерка, без сумніву, цінилася б дорожче: вона була б принаймні матеріальною цінністю, поряд з телям.

В «Известиях» була «воспитательная» стаття про кочегара. Паровоз, який відвіз потяг у Фінляндію, на фінській станції вийшов з ладу, і треба було гасити топку, щоб відремонтувати його. Але кочегар вирішив «показати финнам роботу»: виконати ремонт при незагащеній топці. Тобто кочегар вирішив те, що йому «порадили» опікуни, які дбайливо супроводжували його за кордоном, щоб не заблудився. Газета, щоправда, забула про це написати. Як би там не було, топку не гасили, і кочегар виконав ремонт з ризиком для життя. Фінни були вражені, як пише газета, мужністю кочегара. Так, фінни були вражені, але не мужністю. Просто вони вперше бачили, як людина цінить своє життя дешевше від центнера вугілля. Проте серед гвинтиків це вважається героїзмом.

Шагають бараны в ряд
бьют барабаны
шкуры для них дают
сами бараны.

(Брехт)

(Далі буде)

Етатистичний міт соціалізму

Светозар Стоянович
(Београд)

« П Р А К С І С » — ЖУРНАЛ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

(аві) Хорватське Філософське товариство у Загребі (Хорватія) видає з осені 1964 року журнал філософської думки «Праксіс». Він появляється у двох виданнях: югославське двомісячне (хорватською чи сербською мовою) і кварталне міжнародне (англійською, французькою та німецькою мовами). Видання не тотожні. Міжнародне складається з вибраних праць з югославського видання, як також там і не публікованих. Між членами редакційної ради є представники, крім комуністичних країн, Австрії, Західньої Німеччини, Індії, Канади, США та Франції.

Коли брати комуністичні країни, то «Праксіс» єдиний цього роду журнал у тих державах. Хоч він нав'язує свою традицію, з погляду розвитку хорватської філософської мислі, до «Ревії філософії та психології», що появилася була одноразово в Загребі 1927 року, в сучасній формі він зародився з гострої критики сталінізму та догматизму і з рішучої боротьби хорватських філософів проти цих збочень після 1948 року.

У п'ятдесятих роках «великим поштовхом у розвитку недогматичної марксистської філософської думки в Хорватії» був журнал «Погледі» (Погляди) чи перед тим — «Наші теми». Однак в шістдесятих роках уже виринала пекуча потреба окремого філософського журналу. Загребські філософи дали тоді початок «Праксісові».

Вони дійшли до висновку, що «сучасний світ не може знайти виходу з глухого кута без відповідної філософської мислі». Журнал повинен представляти наперям, «де б філософія була думкою революцій: нещадна критика всього, що існує, гуманістична візія справедливості».

людського світу та снага, яка б надихала революційною дією». Редакція та співпрацівники керувалися «логікою людського і наукового сумління, логікою принципової боротьби за переконання». Боротьба повинна йти за послідовний розвиток самоврядування проти бюрократизму».

Вийшовши з засади, що «розвиток правдивого гуманістичного соціалізму не можливий без оновлення та розвитку Марксової філософської думки», журнал мав завдання не «консервувати Маркса, а розвивати живі революційні думки, інспіровані Марксом». У переконанні цієї групи хорватських філософів «творчий марксизм може розвиватися тільки на базі широкої та відкритої дискусії, де брали б участь і немарксистки», бо «для розуміння суті Марксової думки можуть радше дати вклад її розумні критики, ніж обмежені та догматичні прихильники». Тому й журнал не вагався «публікувати праці, що їх, мірявши аршинами догматичної непомильності, оцінювано б як небезпечні ересі, ревізіонізм та непевне блукання поза світлом доктрини, що єдине давало порятунком».

З такою настановою журнал містив різних авторів, навіть таких, хто рішуче виступав проти Маркса. Отже, основна орієнтація журналу така, щоб «стверджувати платформу творчого марксизму» не формальною забороною друкувати на його сторінках інші погляди, «але позитивним розгортанням марксистської концепції та стимулюванням боротьби думок».

Річ зрозуміла, що така настанова журналу в комуністичній країні викликала напади з усіх усюдів, навіть і в парламенті Хорватської Республіки. Однак редакційний колектив та його співпрацівники не побоюлися нападів і відстояли свою настанову. Правда, довелося боротися з різними труднощами і поготів перемагати фінансову скруту. На допомогу прийшли співпрацівники, що відмовилися від гонорарів, а кількість передплатників безнастанно зростала. Хоч це дивно звучить, журнал мусів «у наслідок умов штучно припинити» наплив передплатників; він розходить у числі 2 600 прирників.

Варто ще згадати, що редакційний колектив і співробітники журналу організували полемічні дискусії. Тільки під впливом нападів вони були припинені на деякий час, щоб не пошкодити справі. Проте при кінці 1966 року знову їх відновлено, бо навіть «в умовах зовнішнього тиску» дискусія та полеміка корисні — вони «стимулюють» розвиток теоретичної мислі і сприяють якості часопису».

Подано за статтю Гайо Петровіч, «Два з половиною роки „Праксісу“». («Праксіс», 1967, ч. 1—2).

По кількох десятках років важкої кризи тепер можна з певністю говорити про відродження марксизму. Наче фенікс знову він народжується з попелу, хоч йому не раз уже роблена автопсію.

Проте марксизм як критика капіталізму, а також і державного капіталізму немов би вичерпав свою силу давати нові речі і тепер повторюється. Так на перший погляд звучить парадоксально, якщо сказати: марксизм нині може далі розвиватись у першій мірі як критика соціалістичного чи квазісоціалістичного руху та суспільства, хоч із самого початку являє собою програму подолання капіталізму. У критичній конфронтації з рухом і суспільством, яке претендує на соціалізм, є найбільше нових даних, щоб ця програма збагатилася, випробувалася і сконкретизувалася.

З цього погляду вже з'являються цікаві особистості та значні результати. Природно, що ця обнова марксизму в просторі, що себе називає соціалістичним, без порівняння швидша та радикальніша в трактуванні академічної філософської проблематики. Ідеологічні проблеми та критичне застосування теоретичних вислідів до власних суспільств — усе ще не мають досить свободи.

На жаль, навіть коли не так справи стоять, марксистки у своїй критиці через теоретичну інертність не сягають до найглибшого кореня. Уже за своєю природою марксизм мусять шукати цього кореня в глобальній суспільній системі. Марксистська критика, на мою думку, щойно стоїть перед завданням розкрити найбільший ідеологічний міт ХХ віку: міт державного соціалізму. Без демітологізації марксистська філософія та суспільна наука не можуть до кінця відограти ролю критичної свідомості своєї епохи.

Хай зразу скажу про основну ідею. Через дегенерацію комуністичного руху та соціалістичної революції розвинувся етатизм як нова класова суспільно-економічна система, і то етатизм олігархічного типу. Він постійно легітимується ідеологічно як соціалізм. Справжні марксистки та комуністи мають першорядне теоретичне та практичне зобов'язання пробитися через оцю мігичну завісу до етатистичної дійсності. Її парадигми — це сталінізм і маоїзм.

Та обставина, що не було розвиненого та масового індустріального пролетаріату, була однією з вирішальних причин етатистичного викривлення соціалістичної революції. Річ ясна, цим стверджується не те, що боротьба за соціалізм у таких умовах зовсім засуджена на неуспіх, а тільки те, що правдоподібний вислід буде етатизм. Історія, саме на прикладі Югославії, виявила, що такий розвиток не є неминучим. Перемогу етатистичної тенденції можна стримати довготривалою та впертою боротьбою послідовно революційних, соціалістичних сил перш за все в комуністичній організації. Щоб унеможливити сильну тенденцію створити нову класову суспільність, потрібно не більше й не менше, щоб комуністична організація, яка посідає повну монополію державної влади,

водночас створила умови для розвитку робітничої класи і започаткувала та розвивала суспільне самоврядування з метою, щоб ступнево саму себе позбавляти влади.

Та вернімось на піввіку. У Росії революційна еліта мусіла взяти переважно на себе місію ще не розвинутого індустріального пролетаріату. Перебравши владу, вона стала перед основною дилемою двох протилежних розв'язок: чи розвивати суспільне самоврядування, розпочате радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, чи його заступити державною владою комуністичної партії. Заради правди треба сказати, що соціалістична система самоуправління була тільки згрубша накреслена в Марксовій аналізі Паризької комуні та в Леніновій «Державі і революції». Найменше ясным було, яким практично повинен бути соціалістичний економічний зразок. І це до деякої міри спричинилося до перемоги етатистичного напрямку. Деталі цього процесу щойно треба простежити й оцінити. Конче б вернутись аж до перших конфронтацій у більшовицькій партії після того, як вона стала на чолі держави. Здається, що одним із зворотних пунктів був добре знаний удар із т. зв. робітничою опозицією. Проминуло п'ятдесят років від жовтневої революції, а роля Леніна й ленінців у той період ще не розглянена задовільно та безсторонньо.

Марксизм, хоч постав як виразно антиетатистична теорія, послужив як ідеологічна основа для етатизму. Цей напрям етатистичної модифікації та пристосовування марксизму дійшов до кульмінації на XVIII з'їзді ВКП(б), коли Сталін виразно відкинув ідею відмирання держави та прийняв настанову про зміцнення держави в соціалізмі. Маоїзм частково становить собою пристосовання сталінізму до китайських умов, але це досить специфічний вид сталінізму.

Можна провести паралелю між долею громадянсько-демократичної та соціалістичної революції. З рядів широких народних мас, що повалили феодалізм, поступово вилонювалася буржуазія як нова панівна класи. Паралельна диференціація мала місце й у соціалістичній революції. Вивласнена феодална та буржуазна власність стала основою етатистичної власності. Широкі ж маси стали предметом експлуатації новою панівною класою. Все це наразилося на лютий опір послідовно революційного крила комуністичної партії, що його крок за кроком здушувало чи навіть фізично ліквідовано. Пізніше етатизм поширюється поза національні кордони й установлюється в інших країнах, які підпадають під безпосередній контроль і в залежність від первинної та найсильнішої етатистичної країни.

Постійно нам представляють цей етатизм як соціалізм. У його ідеологічні тенети попадають навіть і численні гострі критики сталінізму та маоїзму. І то ловляться на власний винахід етатистичного соціалізму на відрізнення від самоуправного. Югославський марксизм, разом з його здебільша радикальною філософією, не становить винятку. Таким чином, поруч розрізнення соціалізму і комунізму запроваджено й но-

вий поділ самого соціалізму на державний і самоуправний. Через це далі ускладнено схему т. зв. перехідного періоду. Не тільки соціалізм — перехідний період між капіталізмом і комунізмом, але й етатистичний соціалізм вважається за перехідну форму до самоуправного соціалізму. Однак як довго можна орієнтуватися, запроваджуючи все нові ускладнення? Так тільки ілюзорно переборюються труднощі, бо перехідним можна оголосити кожний проміжок між сутностями двох епох. Усе ж таки залишається основне питання: чи уявний державний соціалізм має досить спільних суттєвих ознак, щоб ми його взагалі сміли назвати соціалізмом.

Автори та користувачі категорії «етатистичний соціалізм» самі виразно не висловлюючися, визнають, що є величезні труднощі, бо роблять дальшу різницю між бюрократичним державним соціалізмом і революційним державним соціалізмом. Проте який же це бюрократичний соціалізм?! Здавалося б, що за тією концепцією одна сутність може цілком змінити свою природу і все ж таки далі бути тим, чим була!

Втім, є й інші суспільства, засновані на державній власності та центральному плануванні, а проте ніхто з марксистів не ладен їх назвати соціалістичними. Якщо якась сучасна система не капіталістична, то з того не випливає, що вона мусять бути соціалістична. Хіба ми називаємо суспільства, що про них тут мова, соціалістичними тільки тому, що їх панівні кола проголошують соціалізм як свою історичну мету?

Під соціалізмом треба розуміти тільки систему, засновану на суспільній власності та суспільній самоуправі, тільки «суспільство, складене з спілок вільних виробників, які свідомо працюють за спільним і раціональним планом.»*) Робітнича кляса розвиває своє самоврядування і водночас спонукає розквіт загального та інтегрального суспільного самоврядування. Вона б не могла зберегти та розвинути свого самоврядування, якби відступила інші суспільні ділянки монополії державного апарату. Адже цей останній швидко установився б та утвердився як панівна кляса, та й незабаром здушив би й саме робітниче самоврядування. Сьогодні треба інтерпретувати Марксову думку так, що пролетаріат не може емансипуватися, якщо рівночасно не визволить цілого суспільства.

Одна група марксистів, куди належать Фромм і Маркузе (Marcuse),**) слушно відкидає містифікацію з т. зв. етатистичним соціалізмом, але заплутується в другу, не менше несприйнятну класифікацію. Вони то бачать, що це експлуаторські суспільства, і слушно не бажають їх називати соціалістичними. Але тому, що через теоретичну інертність не можуть вийти з Марксового поділу на капіталізм і соціалізм, вони шукають виходу у понятті державного капіталізму. Все

*) К. Марх, „Kleine Oekonomische Schriften“, Berlin, 1955, стор. 321.

**) Обидва члени редакційної ради «Праксису» (примітка перекладача).

ж таки, є надто очевидна різниця між такими країнами і тими, що тут про них мова. У них немає ні капіталу, ні капіталістів. Реальніше буде сподіватися, що сучасний капіталізм також поступово перетвориться на етатизм, ніж плутати етатистичну систему з капіталістичною.

Марксів поділ на капіталізм і соціалізм уже віддавна не може охопити цілої низки нових випадків, і то не тільки тих, що їх ми тут обмірковуємо. Сьогодні є країни, і особливо нововизволені, які, річ ясна, не капіталістичні, але й не соціалістичні. Деякі марксиста зовсім непереконливо шукають порятунку в окресленні «некапіталістичні» країни! Куди сприйнятніше доповнити Марксів поділ етатизмом.

Щоправда, марксиста та інші тепер часто стосують цю категорію, але в багато лагіднішому розумінні, саме як назву зміцнення держави в сучасному суспільстві. Та чи ця тенденція деколи не набирає таких розмірів, що етатизмом треба назвати й окрему суспільно-економічну систему? Вже клясичний марксизм допускав можливість, що державний апарат усамостійниться від суспільних кляс. Маркс теж передбачав навіть можливість, що державний апарат відокремитися, усамостійниться й обернеться проти робітничої кляси після соціалістичної революції. Численні марксиста вважають це головною небезпекою для революції. Тепер існує теоретично-пізнавальна та практично-політична потреба довести справу до логічного кінця і створити окрему категорію для перетворення державного апарату в панівну клясу і, відповідно до цього, — для нового типу клясової суспільно-політичної системи.

Етатизмом треба назвати систему, побудовану на державній власності на засоби виробництва і на державному керівництві виробництвом та іншими суспільними чинностями. Державний апарат становить собою нову панівну клясу. Як колективний власник засобів виробництва, він затруднює робітничу силу та її експлуатує. Особиста участь членів панівної кляси у розподілі додаткової вартості пропорційна до їх становища в державній ієрархії. І в стосунку до етатистичної кляси треба говорити по-марксистському про перспективу експропріації експропріаторів, про соціалізацію засобів виробництва та про суспільне керівництво виробництвом.

Емпірично можна довести, що сталінізм і маоїзм посідають усі ознаки так описаного етатистичного устрою. Їхні ідеологи приховують дійсність, ставлячи знак рівняння між суспільством і державою і твердячи, що ця система заснована на суспільній власності. Однак той, хто справді керує виробництвом і користується додатковою вартістю, є де факто власником засобів виробництва, не зважаючи на інакший формально-правний устрій. Це факт, що державний апарат у цій системі має винятково велику політичну та економічну силу, прибортки і становище, і все це ані трохи не розходиться з критерієм марксизму про розподіл додаткової вартості між па-

нівною клясою. Специфічність етатистичної кляси, поруч іншого, ще й у тому, що її економічна сила впливає з політичної сили, тим часом як у буржуазії — навпаки. Мусимо визнати, що марксизм часто не добачав цього політичного детермінізму.

Можливість містифікувати етатистичну власність уже впливає із звички пов'язувати поняття власності з капіталістичною власністю — чи то індивідуальною, чи корпоративною, де участь у розподілі додаткової вартости визначена розміром попередньо вкладеного капіталу. В етатистичній суспільності, як ми це вже сказали, панівна кляса — колективний власник засобів виробництва, а також і частини додаткової вартости, яку члени панівної кляси присвоюють собі для особистого споживання, вона визначена їхнім становищем у державній ієрархії. Втім, участь в усіх ухвалах про керівництво виробництвом і про розподіл додаткової вартости відбувається за тим самим принципом. А що окремі члени панівної кляси не можуть довільно присвоювати собі будь-яку частину державної власности або її продавати, то багатством здається, що вона й нічия, а загальносуспільна. Усе ж таки поняття колективної клясової власности не повинне здаватися такою таємницею, бо воно з історії відоме, — згадаймо хоч би тільки приклад фєвдальної церковної власности.

Справді, треба мати дуже велику чи навіть збочену фантазію, щоб становище робітничої кляси в етатистичному суспільстві бачити цілком у кривому дзеркалі. Ідеологічний міт про пролетаріят як панівну клясу підсичений тим фактом, що етатистична кляса вербується частинно з пролетаріяту. Навіть у найширшому значенні цього слова — хіба в іронічному або цинічному — не можна сказати про робітничу клясу, що вона панівна. Вона в цій системі більш ніж підпорядкована й експлуатована. Вона не те що не вирішує справ керівництва виробництвом та розподілом додаткової вартости, але не має й тих прав, що їх виборола собі у розвинутій буржуазно-демократичній системі: не може вибирати хлібодавців і вести переговори щодо умов праці та висоти заробітної платні. Пролетаріят не має своїх незалежних організацій, які відстоювали б та боронили його права. Номінально робітничі організації практично удержавлені і перетворені в трансмісії етатистичної кляси та її партії. Навіть застосовується виразний позаекономічний примус. У повністю встановленім і вивершенім етатизмі селянство, в наслідок націоналізації землі, перетворене на частину пролетаріяту.

Деякі аналітики та критики волюють говорити про панівну к а с т у, а не клясу. Проте це справді надто вільне застосування цього, до речі, досить прецизного соціологічного поняття. Каста — це виняткова і спадкова соціальна група. Панівна етатистична група, очевидно, не має такого характеру.

Є чимало марксистів, які до неї стосують найлагідніше аналітично-критичне поняття: суспільна верства. Це більше ніж сприяє ідеологічній містифікації панівної класи. Дійсний стосунок між панівною групою і пролетаріатом — характеризований ударом між концентрацією сили, багатства та соціального престижу, з одного боку, і підлеглістю та експлуатацією, з другого, — можна зрозуміти тільки за допомогою категорійної симетрії. Якщо класа не стоїть проти класи, а проте хочемо до деякої міри триматися дійсності, то наступає дивна ситуація. Засоби виробництва — не власність пролетаріату, але й не державного апарату. Отже, чия тоді? Нічия? Чи суспільна? Ба, яка б то була суспільна власність, звідки виключено робітничу класу?!

Етатистична класа судорожно тримається марксизму як своєї ідеології, щоправда дуже модифікованого марксизму. Своїм ученням про соціалізм, як про підготовку безкласового суспільства, марксизм їй допомагає прикрити ідеологічною заслоною класову дійсність. Адже «кожна нова класа, що приходить на місце тієї, яка перед нею панувала, змушена, щоб здійснити свою мету, представити свій власний інтерес як спільний інтерес усіх членів суспільства... Вона надає своїм ідеям загального значення і представляє їх як єдино раціональні та загальноправильні» (Маркс). Тим часом своєю революційно-гуманістичною програмою, основну тканину якої творить наполягання на вільній асоціації виробників, марксистське сумління виконує сильний і постійний тиск у напрямі соціалістичної еволюції етатистичної системи. Тим то головні ідеологи етатизму, також і Сталін, ніколи повнотою не відкидали марксистського проекту відмирання держави та запровадження суспільного самоврядування. Вони «тільки» його відсунули до комуністичного майбутнього.

Не легко визнати, що соціалістична революція, крім югославського випадку, поступово дегенерувала у нове експлуататорське, класове суспільство. Здавалося б, наче таким чином ми закриваємо всяку соціалістичну перспективу. Чуттєвий опір пропонованій теоретичній модифікації правдоподібно буде викликаний і слухним спостереженням, що в такій системі звичайно є сильні, хоча приховані, соціалістичні сили не тільки в робітничій класі, але і в панівній партії. Що насправді була сильна опозиція проти етатистичного занепаду, виявляє ступінь бруталності, яку застосував сталінізм, щоб цю опозицію задушити. Однак не треба плутати природу сил, які ставлять опір уставленню суспільно-екномічної системи, з природою тієї системи.

Правди ради та щоб неутралізувати ще один можливий опір моїй тезі, треба окремо підкреслити, що вона нам ніяк не унеможливило оцінити етатизм як поступ супроти конкретної системи, яка йому передувала. Справді соціалістична революція була короткого віку. Однак етатизм, що настав через її дегенерацію, приніс величезний поступ у тих країнах.

Ми назвемо той тип етатизму олігархічним. Монополія панівної кляси — економічна, політична, культурна, моральна — є безпосередня й тотальна. Тому то вона послужила інспірацією для т. зв. негативної утопії у сучасній літературі. Ціла низка чинників визначила розвиток саме такої форми етатизму: февдально-капіталістична система, нерозвинена робітничка кляса, середовище без елементарної демократичної традиції, низький загальнокультурний рівень тощо.

Вирішним чинником був і модель панівної партії. Стигло централістично та ієрархічно поставлена, вона творила цілу суспільну систему за тим самим принципом. Пізніше перенесено цей зразок і на ряд інших країн, а також і на стосунки первинної етатистичної країни супроти них.

Країни з розвинутою громадсько-демократичною традицією — з більшепартійною системою, парламентаризмом, політичним лібералізмом — найправдоподібніше розвинуть якийсь тип, умовно кажучи, демократичного етатизму. Саме такий етатизм у формі «держави добробуту» — програмовий ідеал і практична політика соціал-демократії. Виявляється, що звичайно завзяті противники — соціал-демократія та здегенерований комунізм — мають і багато спільного. Дедалі є більше ознак, що і з цього другого боку безпосередньо обстоюють тип «держави добробуту», яку називають «загальнонародною державою».

Моя пропозиція — доповнити Марксову типологію суспільно-економічних систем притримується, самозрозуміло, його принципів поділу: залежно від основного типу виробничих взаємин. Людське суспільство все ще зосереджене коло матеріяльного виробництва, та й виробничі стосунки ще й далі вирішно впливають на сукупність суспільних взаємин. Тим то Марксів принцип поділу ще довго буде фундаментальний. У застосуванні до етатизму він виявляє свою перевагу в здібності демаскувати міти. Передбачаючи один можливий закид моєї основній тезі, мушу сказати, що час ніяк не може бути вирішальним моментом, коли вирішуємо, чи якомусь суспільному ладові дамо категорію суспільно-економічної системи. Зрештою, піввіку і не такий уже короткий час, щоб не можна було говорити про встановлену систему. Вкінці, всі ознаки свідчать, що етатизм триватиме ще довго.

Часто марксистки збентежено зупиняються перед найгіршими виявами сталінізму та маоїзму, питаючись, як це вони можливі в соціалізмі. Навіть сьогодні треба пояснити дійсну можливість війни між двома найбільшими соціалістичними країнами. Тим часом, як довго питання помилково поставлене, так довго не можемо дістати задовільної відповіді. Перш за все треба запитати себе, чи це взагалі соціалізм. Не можна сказати, що марксистки деколи не передчувають правильного запитання та відповіді на нього. На жаль, радикальні критики звичайно відповідають, що це «цілковито здегенерований соціалізм». Тільки якщо лад повністю дегенерує, чи він не став

чимось іншим, ніж був?! Пропонуємо теоретичним нововведенням зовсім легко перебороти оці труднощі.

Я вірю, що воно має й іншу теоретично-пізнавальну та практично-політичну перевагу (не забуваймо, що «соціалізм» став вартісною величиною). Без цього нововведення деякі характерні аспекти суспільної дійсності залишаються непомітними. Ми вже бачили, наприклад, що соціальна стратифікація і соціальний зудар здаються цілком інакшими, коли ввести в них поняття панівної класи. Ця демітологізація уможливила б робітничій класі побачити своє становище та зайняти відповідну практично-політичну поставу до системи.

Якщо соціалізм не відгородити від етатизму, зовсім неможливо вивчити всю різноманітність і глибину розходження в сучасному комуністичному русі. Концепція ладу, якою керуємось або за яку заступаємось, творить демаркаційну лінію: етатизм або соціалізм. Переважна більшість комуністичних партій усе ще відстоює етатистичну концепцію. Найфлягрантніший приклад зудару системних концепцій — це відомий напад низки партій на програму СКЮ (Союзу комуністів Югославії). Другий основний поділ залишається в рамках етатизму. Зударяються етатизми різного типу: примітивно-політократичний і модерно-технократичний. В індустріально розвинутих країнах політократичний етатизм уже давно попав у кризу. Він — справжня перешкода для дальшого розвитку передусім економічного життя. Тому він швидко поступається модерно-технократичному етатизмові. Ядро етатистичної класи міняє свою структуру: технократичні елементи все більше беруть верх над політократичним. З тим тісно зв'язаний процес наявної політичної лібералізації та економічної реформи етатизму. Природно, що сіромашному, крайньо-примітивному політократичному етатизмові китайського типу цей рух здається наче реставрація капіталізму та ревізійнізму.

Виринає питання: чи дійде до цілковитого та тривалого встановлення технократичного етатизму чи до соціалістичного перетворення етатизму. Зрозуміло, що етатистичну класу не можна позбавити влади без класової боротьби пролетаріату. Олігархічний етатизм виконав або ще й далі виконує насильну індустріалізацію, але цим він створив собі і свого могильника — індустріальний пролетаріат. Історія вже знає спроби, навіть насильні спроби робітничої класи звільнитися від етатизму та запровадити своє самоврядування. Все ж таки природніше буде чекати мирного перетворення етатизму в соціалізм. Нам відома, здебільшого від Маркса, економічна закономірність, яка змушує ліберальний капіталізм перетворюватися на державний капіталізм і — тепер ми могли б сказати — далі на етатизм. Проте яка закономірність, насамперед яка економічна закономірність чинить тиск у напрямі соціалістичного перетворення етатизму? Марксистська наука нам ще не дала відповіді на це питання. І це вказує на негайну потребу опрацювати низку нових категорій, не тільки економічних,

які були б спроможні теоретично охопити специфічність етатистичної системи.

На жаль, немає ознак, що скоро настане початок перетворення етатизму, в якому, у найкращому випадку, в деяких країнах будуть створені елементарні форми суспільної самоуправи в мікроспільнотах. Етатистичній ознаці чергового періоду сприятиме і перетворення капіталізму в етатизм.

Переклад із сербської Антона В. Івахнюка

У міжнародному виданні ж. «Праксіс» стаття Светозара Стояновича поширена на цілий розділ, в якому автор розглядає дві концепції комуністичної організації — «комуністичну партію» і «союз комуністів». Передруковуємо цей розділ у дещо скороченому вигляді.

Р е д а к ц і я

Історична практика показала, що при захопленні влади комуністична партія може тільки створити певні основні передумови для розвитку соціалістичної суспільності: це передусім удержавлення засобів виробництва і заміна капіталістичного контролю виробництва на державний контроль виробництва і всього суспільного життя. В сьогоднішньому марксизмі не слід називати ці заходи як такі соціалістичними. Вони не становлять собою навіть початку соціалістичної суспільності. Але вони також не дають права говорити про систему державного капіталізму. Ідеться тут про ряд революційних (у порівнянні до капіталізму) заходів, що несуть у собі дві суттєво відмінні можливості — етатизм і соціалізм.

Організація комуністів у формі комуністичної партії твориться для насильного монополістичного захоплення державного контролю. В організації цього типу переважають принципи централізму, ієрархії, дисципліни, монолітної єдності та обов'язку і, може, навіть зовсім виключаються принципи децентралізації, багатоманітності, індивідуальних прав, ініціативи, демократії та зудару ідей. Цей тип комуністичної організації стає стрижнем державного авторитету. Оскільки ця організація користується винятковим монополістичним становищем, її модель править за зразок для цілоти суспільної організації. Постає вирішальне питання: чи тут підготовляється ґрунт для розвитку соціалізму як інтегральної системи суспільного самоврядування, чи, може, тут устанавлюється етатизм як нове експлуататорське клясове суспільство?

В істоті і формі діяльності комуністичної партії після захоплення влади — незалежно від бажань її вождів або членів — існує тенденція до створення етатизму олігархічного типу. Тому комуністична партія може правити тільки за тимчасові рамки для дії справді прогресивних соціалістичних сил.

Абсолютизація цих рамок неодмінно призводить до дегенерації комуністичної організації і соціалістичної революції. Перетворення комуністичної партії в союз комуністів — к о н е ч н а передумова для побудови соціалістичної суспільності.

Соціалістичну самоуправну суспільність можна створити тільки через організацію, що сама побудована на тих самих засадах. У союзі комуністів, як і в кожній самоуправній спілці, структура і процес вирішення мусять виростати знизу. Справжнім авангардом суспільності, що відзначається соціалізацією політики, може бути тільки така організація, що її члени масово беруть участь не тільки у здійсненні, але й у прийманні рішень. Комуністична партія — як всяка інша партія (Макс Вебер) — характеризується ядром, що виносить рішення, і членством, що виконує ці рішення. Цей модель, очевидно, за дефініцією, несумісний із суспільним самоврядуванням. У революційно-визвольній боротьбі також є парадокс: щоб здобути свободу, комуністи повинні підпорядкуватися організації. У таких умовах дисципліна і послух — конечні чесноти. Та після захоплення влади можна здобути вищу міру свободи тільки через усунення парадоксу, тобто, тільки тим, що комуністи підпорядкують організацію своєму контролю. Їх незалежність і особиста ініціатива мусять стати на перший план.

Ми можемо говорити про справжнє перетворення комуністичної партії на союз комуністів тільки в міру того, як члени беруть участь в усіх політичних рішеннях. Однією з передумов для творчої дії «рядових» членів є прозорість усіх рівнів організації і видимість усіх концепцій, дій та їхніх ініціаторів.

Комуністична партія не може перетворитися в союз комуністів, поки не зміниться докорінно соціальне походження її членів. Ядро комуністичної партії як безпосереднього носія і користувача державного авторитету складається з учасників цього авторитету — чиновників, службовців, офіцерів тощо. Та тільки робітники й інші виробники матеріальних та духових вартостей можуть творити стрижень членства союзу комуністів. Подібні зміни мусять статися в складі керівної групи.

Союз комуністів відрізняється від комуністичної партії також своїм відношенням до інших суспільно-політичних організацій. Тут слід вказати на дилему між політичним монізмом і плюралізмом. Соціалістична система бо сходитья тільки з останнім. Під соціалістичним плюралізмом я розумію не більшепартійну систему, а соціалістичні суспільно-політичні масові організації, що повинні дедалі більше дорівнювати союзові комуністів і посідати супроти нього автономне і критичне становище. Без того неможливе справжнє самоврядування громадян, бо організована політична дія куди ефективніша, ніж неорганізована дія. Отож організована меншість завжди може майоризувати неорганізовану більшість.

Комуністична партія, протилежно до союзу комуністів, також відзначається теоретичною і критичною монополією її

проводу. Цей ідеологічний централізм виростає, звичайно, з політичного, організаційного і кадрового централізму. Всяка важлива теоретична ініціатива іде згори. Нижчі щаблі мусять її тільки опрацювати, конкретизувати і обороняти. Тому навіть у партії теоретиків і критиків мовчки ділять на приналежних до партії та неприналежних до партії. У цій атмосфері панує своєрідний консерваторський умонастрій, що відзначається специфічним гносеологічним релятивізмом. Кожне нове висловлювання в «делікатному» питанні підтримується як правильне або відкидається як хибне залежно від того, яку позицію посідає його автор у партійній ієрархії. Людина з таким умонастроєм не цікавиться перш за все тим, що хтось каже, а тим, хто, коли, з яких мотивів, де і перед ким висловлюється, що за тим криється, хто тим скористається і чий інтереси тут виражаються і т. д. Витісняються питання за змістом і тим самим за фактичною правильною чи хибною висловлювання.

Людина з таким умонастроєм реагує гостро, коли «рядовий» член партії бере всерйоз програмові заяви про свободу наукової і культурної діяльності, про демонополізацію і про потребу та бажаність необмеженої суспільної критики. Найбільше замішання постає тоді, коли «неправильна людина висловить правильну думку». Особливо, коли вона висловлюється критично не тільки про способи розв'язки або частинні проблеми, але й про суспільну систему в цілому, про основні цілі «навіть» про саму партію. Цей умонастрій ущемлює передусім інтелектуалів, які снагою та радикальністю думок ведуть і випереджають інших.

Притягальна сила, яку має комуністична організація для автономного інтелектуала, зростає в міру того, як вона відмовляється від антиінтелектуальної ролі апологета та арбітра і стає ініціатором пошуків, експериментів та інтелектуального дерзання.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

Ювілейне

Павло Чернов

З ПРИВОДУ 2 500 ЧИСЛА «ЛІТЕРАТУРНОЇ УКРАЇНИ»

З датою 2 лютого 1968 вийшло 2 500 число «Літературної України». Це своєрідний ювілей, що спонукає до деяких рефлексій. Названа газета — орган Спілки письменників України, тобто однієї з груп чи підгруп т. зв. «нової кляси» в СРСР. Пишемо «так званої», бо маємо сумніви, чи справді воно так, чи справді українські письменники належать до панивної кляси Радянської України, «складової і невід'ємної частини» цієї ж кляси СРСР. Сумніваємося. Бо хто справді там має владу? Важко відповісти, хоч література цієї теми величезна. Партійно-радянський апарат? Мабуть, так. Військові та поліційні кола? Також. Міністеріяльно-«главкові» кадри, під безпосереднім наглядом яких працює промисловість, транспорт? І вони. А т. зв. творча, наукова і мистецька інтелігенція, наприклад, члени СПУ? Чи вони теж належать до радянського Establishment? Думається, що й тут треба підходити диференційовано. Наукові кадри з ділянки точних наук завжди відігравали певну роллю; останнім часом також економісти, соціологи, демографи, статистики здобувають дедалі більший вплив, і на них держава і партія більше зважають (причини цього зовсім утилітарні і практичні, але говорити тут про них немає змоги).

Інакше виглядає справа мистецької інтелігенції та вчених з ділянок мовознавства, літературознавства тощо. Доказом на це є факти, які далі будемо коментувати.

Не знаємо, чи редактори «ЛУ» свідомо хотіли надати ювілейному числу газети такого репрезентативного характеру: на нашу думку, матеріали цього числа дозволяють робити широкі висновки про сучасне культурне і політичне становище УРСР. Отже на основі лише 2 500 числа газети спробуємо знайти відповіді на три питання: 1) Який вплив має культурно-літературне середовище в партії й уряді? 2) Який авторитет письменників серед інших груп, у тому числі й серед упривілейованої кляси? 3) Яку роллю відіграють українські письменники у житті своєї нації?

Не говоримо про справи політичні чи суспільні. Просто ставимо питання: чи українська радянська культурна інтелігенція користується увагою і підтримкою з боку «владь імущих» у виконанні своїх завдань? Два матеріали з ювілейного числа газети спонукають на відповідь — ні.

Редакційна заява на четвертій сторінці має назву — «Право на світло». Редакція інформує про відгуки на статтю, опубліковану в газеті від 19 грудня 1967 під цією самою назвою. Ішлося в ній про те, що сліпі на Україні мають непереборні труднощі з придбанням української книжки й преси шрифтом Брайля. Автор першої статті Григорій Волошин висунув цілу низку пропозицій, показуючи на прикладі Литви, Чехо-Словаччини та Росії, як справді слід дбати про культурно-мистецькі потреби сліпих. Читачі відгукнулися на статтю, підтримавши газету й автора. Група читачів з одного підприємства пише:

«Книжок української літератури, видрукованих шрифтом Брайля, у нас майже нема. Надто — нам доводиться читати в перекладах твори Олесь Гончара, Івана Ле, Михайла Стельмаха, Василя Кучера, Семена Скляренка... Прекрасні здобутки сучасної української поезії для нас взагалі недоступні».

Президія Українського товариства сліпих повідомила редакцію «ЛУ», що ще 1965 року вона «порушила клопотання про збільшення випуску художньої літератури для незрячих українською мовою. Тільки в 1967 році вийшло з друку 6 творів (тут «ЛУ» ставить знак — !), серед них і Шевченків „Кобзар”». Далі президія пише:

«... Оскільки для незрячих видається журнал „Заклик”, то створення нового журналу президія вважає недоцільним. Розширення друкарні, видання художньої літератури й підручників, а також трудовлаштування там незрячих, — не входить у компетенцію товариства».

Редакція «ЛУ», не вдоволена такою відповіддю, звертається до міністерства освіти УРСР, до видавництва «Радянська школа». Побачимо, як справу остаточно поладодять, але вже тепер можна припускати, що втручання пресового органу СПУ великих наслідків не матиме. Хіба товариші Гончар, Стельмах, Ле — ленінські, шевченківські й «державні» (тобто сталінські) лавреати не соромляться, що їх українські співгромадяни, які втратили зір, мусять твори своїх же, рідних українських авторів читати в перекладах? А, може, цей факт є доказом невпинного зростання культурного рівня працюючих в УРСР? Де ще на світі, в якій країні свої письменники приступні лише в перекладі на іншу мову? Чи такий факт дозволяє називати Олесь Гончара et consortes членами панівної класи?

Перейдімо тепер до другого прикладу. В. Русанівський (підписаний як «заступник директора Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР» — от уже титул!) і Л. Паламарчук (просто «зав. відділом лексикології та лексикографії») питають: «Хто гальмує видання словників?»

На Україні відчувається великий «словниковий голод». Цей факт усім відомий. Не всі знають, що лексикографи над словниками дуже солідно працюють і вже виготували кілька томів плянованого десяти томового словника української мови. Даймо слово Русанівському і Паламарчукові:

«Якщо розглянути цю справу з погляду тих, хто створює словник, то можна сказати, що вони десь на півдорозі: укладено, відредаговано й передано видавництву „Наукова думка” три із десяти томів словника, от-от буде завершене редагування двох наступних томів, інтенсивно укладається два дальші томи. З року на рік плянуємо читання коректури цього словника, а її все нема... Спочатку передбачалося видання 1-го тома в 1966 році, згодом цей строк було пересунуто ще на рік, а вже після постанови президії АН УРСР на 1968 рік (підкреслення моє — П. Ч.), при чому одразу двох томів. Настав і 1968 рік, але зрушень ніяких, крім розмов про об'єднання, на пропозицію видавництва, матеріялу двох перших томів в один солідний (близько 150 авт. арк.) том. Досі видання не реклямоване, не оголошено на нього передплати, не вирішене питання, хто його друкуватиме».

«Ще дивовижніше, — пишуть автори, — коїться з виданням нового „Російсько-українського словника”, який має заступити відомий „Словник” 1948 року».

Не будемо далі цитувати, крім оцього висновку авторів: «Не зважаючи на те, що потреба в цьому виданні гостро відчувається в нашому повсякденному житті (тільки попередніх замовлень зібрано до 130 тисяч), вихід його у світ під великою загрозою».

Хочеться коментувати: власне зважаючи на те, що потреба в цьому виданні гостро відчувається, «видавці» ставлять перешкоди виходові цього і тлумачного словника. (Псевдонім «видавці» не важко розшифрувати). Чи Академія наук УРСР разом із СПУ (остання професійно зацікавлена у словниковій справі) безсилі вплинути на «видавців», щоб вони випустили ці та інші словники? Чи така безсильність характеризує дійсних членів нової панівної кляси?

Тому що справою словників зацікавлені українці (та й не-українці) також і поза межами УРСР, ми пропонуємо, щоб відповідні українські видавництва на Заході запропонували АН УРСР друкувати словники української мови тут, на еміграції, і передавати готову продукцію до УРСР. Українські книжки, у тому числі й словники, виходять також у Варшаві, Празі, Букарешті. Може, котресь з тамошніх видавництв погодиться допомогти українським радянським словникам?

Частково на це питання ми вже відповіли. Ясно, що «вирішальні чинники», або «директивні органи» на голос українських письменників не зважають. Коли справді сама Академія зволікає з виданням словників (а не криється просто за її ширмою партія), це значить, що керівні чинники АН УРСР (а вони з ділянки природничих і математичних наук) не беруть поважно «гуманістів», тобто «українознавців».

Є також підстави гадати, що технічна і наукова інтелігенція не дуже поважає роботу членів СПУ. Григорій Сивокінь, досить відомий критик, на нараді критиків у Львові прочитав доповідь — «Літературні відкриття і критичні шукання» (опублікована в цьому самому числі газети). Говорячи про те, що «з одного боку, ми вже маємо якесь задоволення від успіхів», Сивокінь питає: «Чи не правда, звучить це трохи загально? Я мимоволі ловлю себе на тому ж запитанні людини з вищою освітою: „Скажіть, а в чому смисл „вашої“ роботи“?»

Отже, «людина з вищою освітою» такої критики і такої літератури не сприймає серйозно. Створюється критична ситуація: за Хрущова (і до нього) партія вірила, що письменники допоможуть їй піднести виробництво, при чому українських письменників скеровували головним чином «обслуговувати» сільське господарство. Хрущов, певно, думав собі так: мінеральні добрива надходять покищо у недостатній кількості, машини дорогі, може, письменники своєю творчістю «надхнуть» виробничників вирощувати більше буряків і кукурудзи. І товариші з СПУ охоче писали поеми, п'єси та романи про «людей нового села». Брежнев і Косигін у магію вірять менше і воліють покладатися на матеріяльні стимули. Дуже значна частина письменників (у тому числі критиків, що спеціалізувалися на виробничій літературі) раптом втратила зацікавлення партії до їхньої інженерської («від людських душ») діяльності. З другого боку, ті ж письменники наражаються на зовсім не приховану погорду тих своїх колег, які справді до економіки відношення не мають. Що ж у такому випадкові робити? Партія їх не потребує, інтелігенція з них кепкує; може, їх творчість сприймають «маси»?

КРИТИКА КРИТИЧНОЇ КРИТИКИ

Ні. «Маси» також не сприймають. Починаючи від молодих письменників і кінчаючи звичайними громадянами, що в неділю відвідують театри, маси відкидають виробничу літературу разом з її апологетами-критиками. На січневій нараді критиків у Львові, як звітує кореспондент «ЛУ» у цьому ж числі, «Ірина Вільде з глибокою турботою говорить про долю нашої літератури, а відтак — і критики». «Так, — каже вона,

— навіть з-під пера живого клясика (Так! У всьому світі «клясики» — це давно померлі письменники, а в УРСР «виростили» живих клясиків. Чому ж ще турбуватися долею літератури? — П. Ч.) може з'явитися художньо недовершений твір... Необ'єктивне поцінування слабких художніх творів, їх захвалювання спричинюється до згубних наслідків».

Які це згубні наслідки?

«Коли йдеться про молодь, — каже вона, — то тут діє давній педагогічний закон: найкращим засобом виховання є живий приклад самого вихователя. І доки наша критика не ліквідує канонізованих святців, які, до речі, не без сприяння відповідних чинників (? — П. Ч.), сама створила, доти вона не зможе претендувати на стопроцентну успішність свого впливу на літературну молодь».

У перекладі з радянської на звичайну мову зміст заяви Ірини Вільде такий: критики, годі брехати, бо всі бачать, що ви брешете, а зокрема бачать вас такими, як ви є, молоді письменники.

Крім Ірини Вільде, критикували критиків й інші учасники наради: «С. Трофімчук, Л. Сенік, В. Яворівський наводили випадки захвалювання посередніх творів».

Далі.

«Любомир Сенік, Неоніла Міщенко, артистка Валентина Сідак вказували на низький художній рівень кількох останніх п'єс. Неоніла Міщенко, зокрема, говорила про те, що минулого року критики якось неохоче бралися аналізувати твори драматичні. Чому? Мабуть тому, що фактично не було цікавого приводу для такої розмови. Алеж п'єси з'являлися, ішли в театрах. Знаємо, що багато з них швидко зійшли зі сцени. Про це й треба говорити, ґрунтовно розглядати і п'єси, і постановки їх на сцені. А претенсії глядачів до драматургів, навіть визнаних, популярних у народі, стосуються і нашої критики» (підкреслення мое — П. Ч.).

Наша примітка: суворі критики не назвали (у кожному разі про це не згадує «ЛУ») конкретних п'єс, які їм не подобалися. Зате у цьому самому числі, яке ми обговорюємо, на першій сторінці є замітка п. н. «Змагання театрів». Там говориться, що вісім театрів України «беруть участь у всесоюзному огляді кращих спектаклів, створених за новими п'єсами радянських авторів». З-поміж творів живих «клясиків» конкретно згадані п'єси О. Корнійчука («Сторінка щоденника», «Мої друзі» — театр ім. Франка) та «На Івана Купала» М. Стельмаха (театр ім. Заньковецької, Львів). Крім того, згадуються п'єси інших авторів, у тому числі «97» М. Куліша. Але чи це нова п'єса? Чи про ці п'єси була мова у Львові? Коли так, то чому не сказати про це?

Отже маємо інформацію про те, що думає публіка про сучасний репертуар і сучасних критиків та рецензентів. У звіті з конференції (Анатолія Янченка) і в окремій статті Г. Си-

воконя найбільше дивує те, що зовсім промовчано імена тих критиків, які відважилися були говорити одверто. Критикував колись вади сучасної виробничо-сантиментальної прози Іван Дзюба. Не боявся атакувати академіко-міністрів Іван Світличний. А Наталка Кузякіна, *horribile dictum*, колись навіть написала, що не всі п'єси О. Корнійчука досконалі, а — навпаки. Де вони тепер, ці критики? Чи їхня доля не пояснює хоча б частково, чому сьогочасна критика така безкритична і безавторитетна?

Учасників наради непокоїло те, що у сучасній українській літературі «є авторитети, є імена, але мало справжніх володарів дум» (Г. Сивокінь). Дедалі більше усвідомлюють собі в УРСР, що українська радянська література, зокрема, проза, драматургія і критика, поступово втрачає контакт з суспільством.

«Ми з доброю заздрістю відзначаємо, як завойовують масового читача повісті Чингіза Айтманова або вірші Расула Гамзатова, поеми Юстинаса Марцинкявічюса або проза Василя Бикова. Не кажу вже про кращих російських авторів», — каже Г. Сивокінь, додаючи, що в нас «таких „широкочитабельних” не густо». Що при тому однак є ленінські лавреати, це Сивокінь промовчує.

«По-моєму, — говорить Сивокінь, — не так уже важко визначити зараз, чого не вистачає в нашій літературі. Ми часто кажемо: бракує творів, що поставили б нашу літературу на рівні світових досягнень, а також всесоюзних».

У пляні «українська література і світ» трохи інакше висловився Марк Гольдберг: «Критиці варто приглянутися й до того, яке місце належить українській літературі в руслі світового літературного процесу». Результати дослідження цієї теми, на його думку, «зробили б позитивний вплив на розвиток нашого письменства».

Ми цілком погоджуємося з думками Г. Сивоконя і М. Гольдберга. Бідні «святі»! Якщо справді на Україні почнуть розглядати письменство УРСР на тлі світової літератури, хтозна, чи не виявиться, що живі «клясики» до того ще й дуже юні, зовсім як новонароджені: голі.

ДЕ ВИХІД?

Українська радянська література стоїть перед альтернативою. Можна писати далі, як досі, але це дедалі трудніше. Можна пробувати й відновити контакт з дійсністю, з «добою». Сивокінь у цьому пляні міркує так:

«Якщо не брати міжнародних її вимірів, то найкраще характеризувати б її як пору спокою, роздумів, часто сумнівів, іноді — непевности. Микола Баглай, один з провідних героїв нового роману Олеса Гончара „Собор”, між іншим так і висловлюється про сучасність, як про „час сумнівів і неви-

значености". З ним можна погодитись у певному розумінні. І це багато що нам пояснює — не тільки в житті, але й у літературі».

На різних прикладах Сивокінь далі доводить своє твердження, що в сучасній літературі зростає й розвивається «усвідомлення побуту»: «Ми мусимо знати свій побут, ми, відтак, мусимо доходити до людської душі в її реальних вимірах». Ця тенденція створює особливі проблеми для української літератури, продовжує автор:

«Якось так виходить, що наша література відбиває переважно сільський побут. З деякою умовністю можна сказати, що герой української літератури — переважно селянин. І він в основному несе в собі риси національного характеру. Тільки останнім часом ми почали бачити українця або на стику села з містом... або й у самому місті».

«Можуть мені заперечити, — продовжує Сивокінь, — що в нас скільки хочеш романів про життя міста». Так, каже він, але це «переважно проблемні романи, в яких ми намагалися не помічати багатьох умовностей». Автор не каже, які це «умовності», але не важко збагнути, що мова йде про цілковите вилучення з літератури про місто національного моменту. Читач таких романів ніколи не дізнався б, що в містах УРСР існує мовна й національна проблема. Отже, повне замовчування національного аспекту — одна з цих умовностей.

«У житті, ми знаємо, зокрема в реальному житті міста, все виглядає набагато складніше. Так би мовити, клясичний українець дуже міняється в міському оточенні. І входячи в його побут, показуючи його реально — на заводі, в автобусі, при виїзді на природу (на природу — аж дивно це говорити!), в кафетерії і т. д. — українська література має відкрити багато чого нового, дійти важливих соціальних висновків. Покищо вони не є здобутком літератури».

Дуже цікаві міркування критика про сучасну поезію. «Українська поезія 60-их років — ціла подія в нашій літературній історії»... «І якщо нині є щось, що еднало б і рівною мірою популяризувало нашу критичну думку, то це поезія, її сучасне шукання. Та й читача вона собі завоювала досить широкого». Імена поетів, зокрема молодих, стали «своєрідним символом сучасних літературних змагань». Хоч критики про поезію пишуть найбільше, не можна сказати, що вони її значення розуміють.

Перейдемо до цитати, на нашу думку, дуже цікавої:

«Особисто мені здається, що тут найгостріша проблема — повний конфлікт нашої найновішої поезії не тільки з читачем сучасним, а, як хочете, з духом українця, традиційного, чи що б то, українця. Я хочу сказати, що наша нова поезія прагне скоріш виразити час, іноді орієнтуючись на світові, глобальні його особливості, ніж дух таки українського життя. Зверніть увагу, що ця тенденція поезії якраз прямо протилежна деякій консервативності прози: та намагається шукати ук-

раїнця на селі і неквапом виводить його в суперечності сучасного світу, зокрема урбаністичного».

З погляду логіки і власної аргументації автора не з усім у цитаті можна погодитися. Сучасна поезія є у конфлікті «з духом... традиційного... українця». Ми з цим згодні. Але треба додати: в дійсності, у житті вже існує де факто новий тип українця, скажімо, міський чи «урбаністичний». Якби його не було, якби його поети лише вигадували, як тоді можна б пояснити успіх у читача власне цієї нової поезії? Подруге, чи правильно протиставляти світові, глобальні «особливості часу» духові українського життя? Мені здається, що реальний дух українського життя власне прагне сприйняти світову проблематику, і заслуга нашої поезії в тому, що вона робить українців, при тому — саме як українців, співучасниками світових справ. А якщо проза «консервативна» і «намагається шукати українця (лише) на селі», вона тим самим фальсифікує дійсність і фальсифікує дух українського життя. Зрештою, справа не в тематиці, а в мітології. Українці є також і на селі, і багато з них довго ще там будуть. Міська тематика не гарантує успіху, сільська не засуджує на поразку. Річ у тому (і Сивокінь це визнає), що в українській і «сільській» і «міській» прозі панують конвенції, «умовності». Кажучи інакше, програмово, апріорно деформується зображення дійсності. (Ось де вони, формалісти: Любомир Дмитерко, без сумніву, там один з перших). Таким чином конфлікт міститься не між світовою і українською орієнтаціями, а між чесним і фальшивим підходом до дійсності і до мистецтва.

ПИСЬМЕННИКИ, МІСТО, НАЦІЯ

З дотеперішнього огляду спробуємо зробити деякі узагальнення. Здається, що сучасна офіційна українська радянська література починає усвідомлювати собі певні важливі факти «життя». Про деякі ми вже згадували. Партія, зайнята реформами, не очікує якогось економічного ефекту від роботи письменників. Ціла група «виробничих» літераторів бачить, що не тільки читач її серйозно не сприймає (вона це завжди знала), але що й партія може вимагати «перебудуватися». Чому перебудуватися? Щоб зберегти або здобути вплив на маси, треба підносити свій культурний і літературний рівень. Драчі і Коротичі корисніші партії (вони теж політично радянські), ніж Дмитерко і компанія, просто тому, що освічений читач перших слухає, а других ні. Щоб перебудуватися, треба покинути «умовності». Ці умовності особливо разючі у міській тематиці. Труднощі, що стоять перед письменником, полягають не тільки в літературній техніці, а ще й от у чому: чи можна представляти міську дійсність? А вона нова і повна протиріч. З одного боку, там появилася українець, створюється новий тип української людини (розуміється, такі люди живуть і на селі; це справа культури людини, а не «прописки»).

Він сприйняв і підтримав нову поезію, весь рух шестидесятників. Шестидесятники є одночасно симптомом нового стану українського суспільства і дуже важливою силою, яка це суспільство формує, даючи йому мистецьку самосвідомість. З другого боку, місто належить не лише українцям, навпаки, вони в ньому у підрядній ролі. Завданням чесної літератури — не прикривати цей факт. На жаль, він досі в літературі не зареєстрований.

Нова хвиля в літературі цікава з огляду на те, що написано, але вона цікава також і тим, що молоді письменники репрезентують досить численну соціальну групу української великоміської інтелігенції. Ця група — мистецька інтелігенція; її існування — це прояв модернізації нашого народу, але вона не є часткою панівної кляси. Вільно думати, що українці є також і серед інтелігенції наукової, технічно-промислової, врешті — партійно-радянської. На жаль, не можна сказати, чи ці групи свідомо вважають себе частиною української нації, чи республіканською філією всесоюзної «нової кляси» або «нових кляс». Як воно є в дійсності, частково покаже стосунки власне цих груп до наших нових письменників: або їх підтримають, визнають за своїх, усвідомлять собі, що вони разом творять частину модерної української нації, або зігнорують, вважаючи їх речниками віджилої сільської культури, консервативними мистецьки, відсталими духово, бідними провінціями.

Тут ми повертаємося до вихідного пункту: СПУ, з її відповідальним апаратом, визнаними авторитетами (і «живими клясиками») стоїть перед загрозою, чи існувати їй далі як живій силі. «Aggiornamento» чи наполягання на виробничо-службовій ролі?

Закінчимо ці рефлексії ще одним зауваженням. Якщо СПУ хоче модернізуватися, не можна це робити так, як було на львівській нараді. Треба скінчити з промовчуванням, з зацьковуванням і переслідуванням тих сил, які своєю творчістю довели, що вони вміють творити нову українську культуру. Але й це знову повертає нас до вихідної точки: якщо офіційна СПУ не в силі забезпечити вихід основних українських словників; якщо їй не по силі дати в руки сліпим офіційну ж літературу по-українському, — чи буде сила й охота боротися за те, щоб насильством не вилучали з літератури її найбільш вартісних робітників?

СПОГАДИ

По похилій площі

Евген Онацький

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

(Продовження *)

1 травня 1920

Позавчора, о 17 годині, як було домовлено, Окопенко, Дорошенко, Чайка, Мазуренко, Коссак і Чехівський відбули в кімнаті Мазуренка засідання, на якому обговорювали плян праці ревізійної комісії.

Потім Дмитро Іванович Дорошенко зайшов до мене й оповів, що Віра Онацька й Андрій Полонський до 5 вересня, коли Наталя Михайлівна — дружина Дмитра Івановича — вийшла з Києва, були живі та здорові і збиралися також залишити Київ та піти на село. Наталя Михайлівна пройшла пішки 165 верст. Усе культурне життя на Україні завмирає, всі думають тільки про одне — як би фізично вижити. Бо пропадають з голоду та холоду. З дому виходять із саночками в надії щось по дорозі знайти та підібрати, хоч би якесь поліно, якусь суху галузку, дошку, будь-що . . . Це Дмитро Іванович оповідав із слів Лютого, колишнього службовця канцелярії Центральної Ради, який недавно приїхав з Києва і мав незабаром вертатися назад, із слів Ганицького та інших.

Моральний стан на Україні жахливий, бо відрізани від усього світу люди нічого не знають, де що робиться, і живуть самими чутками. Немає паперу ні для часописів, ні для книжок, і становище письменників та журналістів просто безвихідне.

Про себе Дмитро Іванович сказав, що належить тепер до партії хліборобів-державників.

— Що ж це за партія? — запитав Мазуренко, що також довгий час просидів у мене, слухаючи оповідання Дорошенка. — Чи це не та сама, що й Шемета?

— Ні, це цілком інша річ. То — хлібороби-демократи, а ми хлібороби-державники. Ми за трудову монархію.

Матеріали з найновішої історії України, опубліковані в цьому редакційному відділі журналу, друкуються на відповідальність авторів.

*) Див. «Сучасність», ч. 1 (85) за січень 1968.

— Що ж це значить трудова монархія?

— Значить, що вся влада повинна бути збудована як наслідок міжклясового компромісу, але компромісу тільки двох кляс — селянства і робітництва. Монарх повинен бути поза клясами, станами, партіями тощо і мати дуже велику владу, що спиратиметься на визнавців від цих двох кляс. Ми за диктатуру, як і більшовики; різниця тільки та, що більшовики висувають на перше місце пролетаріят, а ми — селянство. Проте, коли ми були б певні, що теперішня радянська республіка справді українська республіка, а не спосіб штовхнути Україну знову в обійми російського імперіялізму, ми могли б визнати і владу радянського уряду. Головне, потрібна сильна влада! Нам треба або Наполеона, або Леніна. Справа в тому, хто швидше знайдеться...

— То ви, мабуть, скоро будете прем'єром Вільгельма Габсбурзького? — запитав іронічно Мазуренко.

Дорошенко засміявся:

— Цей ваш здогад — наслідок безпідставних балачок, які виникли з того, що я разом з Вишиваним їхав з Букарешту, де він два місяці лежав тяжко хворий на тиф у нашому посольстві. Коли нас побачили разом у поїзді, зараз же й пустили таку чутку. Ні, ми ще не маємо жадного кандидата.

Пізніше він сказав, що кандидатів є досить. Зрештою, обіцяв дати декларацію своєї партії.

Увечорі ми зустрілися з Дмитром Івановичем у Мазуренків і звідти всі разом пішли до Колізею. Був чудовий місячний вечір, і Колізей виглядав казково. Подекуди було помітно парочки... були й просто купки людей, що, як і ми, прийшли поглянути на величну озію. Якись три дівчини щось наспівували дзвінкими голосами, і ніщо не нагадувало про те, що тільки кілька годин тому, коло цього ж Колізею була соціалістична демонстрація, яка закінчилася смертю одного королівського гвардійця.

Дорошенко знову багато чого розповідав, до чого я можу ще повернутися.

Учора вранці Дорошенко з Чайкою виїхали до Нерві — до Перелиці, де, мабуть, перебував Севрюк. Ревізійна комісія з першого ж дня приїзду розпочала свою працю. Чайка весь час щось друкує на машинці, і коли я о 10 год. вечора зайшов до нього, щоб запросити і його з нами до Колізею, він відмовився через навал праці: чекав у себе Чехівського з якимись важливими документами.

Вчора були в місії Марголін і Гехтер — два українські євреї, що працюють як українські патріоти. Коли б таких більше! Марголін приїхав до Риму тільки на декілька днів. Звідти він поїде до Швайцарії і потім до Бадену, де й буде сидіти, аж поки уряд не пришле йому грошей на місію в Лондоні, принаймні на чотири місяці. Мазуренчиха зараз же підтримала таке наставлення Марголіна, але Дорошенко був, здається, іншої думки і сказав задумливо:

— Коли ж в уряді нема грошей. Англійська валюта до рога — 900 корон на один стерлінг!

Хотів, мабуть, сказати, що Марголін міг би тягнути місію деякий час і на власний кошт, та ця ідея була не до двору. Взагалі Дмитро Іванович, про якого я зберігав дуже гарні спогади ще з Києва, залишається й надалі дуже милою й порядною людиною, демократичною, простою без усякого позування й без усякої пихи.

— Виявилось, — сказав він мені з сумом, — що наші люди не витримують проби грішми.

Я вже раніше прийшов до того самого висновку. Мені здавалося, що йому не було дуже приємно слухати, як Мазуренко з захопленням оповідав про свою автомобільну подорож із Сан-Ремо до Монте-Карльо і до Ніцци. Здається, сам Дорошенко в досить скрутному матеріальному становищі і цим трохи пригноблений.

— Але найгірше, — сказав він мені іншим разом, — що я ніяк не можу повернутися додому, на Україну, і блукаю тут світами, сам не знаючи, «на предмет якого вжитку».

А коли прийшла до нас Ніна, він додав:

— Я не міг відмовитися від подорожі до Риму, бо все таки за час ревізії заощаджу собі трохи своїх грошей, а може, вдасться зберегти й кілька сот лір із моєї оплати, а це вже кілька тисяч корон.

Він ствердив, що українська інтелігенція у Відні стоїть перед дуже реальною загрозою справжнього голоду. Всі фонди вже вичерпуються, всі місії скорочуються, залишається все більше безробітних, і ні в кого вже нема грошей. Навіть позичити нема в кого! Страшне щось. До того ж моральний розклад: кожний дивиться на іншого вовком. Лайки, сварня.

А проте Дмитро Іванович висловлюється про кожного зокрема дуже обережно, намагаючись не сказати ні про кого чогось образливого й виявити тим своє чисто особисте ставлення.

*

Приходив до місії Окопенко і запросив до ревізійної комісії мене — членом, а Ніну — машиністкою. Щодо мене справа виявилася не такою легкою, як здавалося. У наказі про комісію сказано, щоб до неї призначено одного з членів нашої дипломатичної місії, але я не член, а тільки співробітник за вільним наймом. Вирішили обійти цей пункт так, що в члени комісії призначено Чехівського, мене — його заступником, з тим, що вся праця фактично лежатиме на мені, а папери підписуватиме Чехівський.

Окопенко справив на мене дуже гарне враження — спокійний, витриманий, діловитий. Собою гарний, міцно збудований, років 50.

*

Вчора ввечорі в нашому «Клубі» були Марголіни і Шумицькі (Шумицький також із дружиною, — гарна жінка, але

не вміє по-українському). Марголін зробив доповідь про загальне політичне становище. На його погляд, після ліквідації гетьманства треба було ясно стати або на бік буржуазії, або на бік більшовиків, або опертися на праві кола, або на радянців. Можливо, тоді будування радянської України й мало б сенс та успіх. Але орієнтуватися на більшовиків тепер, коли більшовизм досяг свого апогею і почав уже видихатися, нема ніякої рації. В усій Західній Європі посилюється реакція, і хоч з більшовиками ще розмовляють, проте попередній успіх у цьому напрямку вже пройшов, і скоро, мабуть, із більшовиками взагалі не розмовлятимуть. Він висловив жаль, що проф. Грушевський пішов занадто наліво і тепер фактично втрачений для державної роботи.

— Я — казав далі Марголін — завжди вважав помилкою усування таких людей від праці, навпаки, треба було зробити все можливе, щоб притягати Грушевського до активної співпраці. На жаль, мій погляд не мав успіху, і ясно, що коли такі люди, як Грушевський, опиняються протягом багатьох місяців без праці, вони починають робити дурниці. Щодо Винниченка — інша справа. Винниченко вже має певну марку, і його співпраця тепер була б небажана.

Марголін поставив ясно справу або — або: або українці повинні наважитися будувати радянську Україну, і в такому разі нема чого сидіти за кордоном, переводячи гроші на місії тощо, або будувати демократичну Україну, спираючись на Антанту, і тоді треба робити те, чого хоче Антанта. Інакшого вибору немає, і він, властиво, не розуміє тих комуністів, що сидять за кордоном і всіляко критикують уряд Петлюри. Той розлам, що помічається серед українців, дає себе дуже прикро відчувати. У Парижі поруч з офіційною делегацією існує група колишніх членів цієї делегації, що провадить власну політику й роблять щось своє. У Берліні існує окрема група політиків. У Відні — група Швеця та Макаренка. У Варшаві — Петлюра з А. Лівичьким. Ясно, що в такому становищі працювати неможливо. Будучи, наприклад, у Сан-Ремо, він одержав телеграму з Відня від Швеця та Макаренка, якої він особисто не посилав би, бо вона ясно виявляє якесь розходження між Швецем та Макаренком, з одного боку, і Петлюрою та Тишкевичем — з другого. Він стояв би за скликання державної наради з членів Директорії, колишніх і теперішніх міністрів, колишніх і теперішніх послів, і ця нарада встановила б перемність влади, бо перемність влади зберегти конечно. Державний переворот у нашій теперішній ситуації не можливий, бо ім'я Петлюри широко відоме і за кордоном, і на Україні, і другого такого імени немає. Така державна нарада усунула б можливість усякого державного перевороту. (Є, значить, якась правда в тому, що оповідав Єремійв про «змову» в Парижі. Інакше, чому Марголін так довго зупинився б над справою «перевороту»? — Є. О.).

— Хто повинен узяти на себе ініціативу скликання державної наради? — запитував далі Марголін і відповідав:

— Макаренко і Швець. Сама ж пропозиція повинна вийти б з кіл, яких вони найбільше бояться, тобто з Берліну. Розуміється, тепер, коли поляки мало не біля самого Києва, коли вони, можливо, в скорому часі візьмуть і Одесу, проект такої державної наради на деякий час мусить відпасти. Але, коли виявиться, що Петлюра там не має свободи рухів, що він тільки полонений, тоді цей проект став би дуже актуальний. Тут була б можлива кооптація з боку Макаренка і Швеця різних впливових осіб з різних партій до Директорії на час відсутності її голови, бо, розуміється, самі Швець і Макаренко не можуть бути противагою імені Петлюри.

Потім Марголін з'ясував причини свого виходу з делегації на Мирову конференцію. Як і колись у Льозанні, він дуже гостро висловлювався проти Сидоренка, голови делегації. Сидоренка ніяк не можна було посилати до Парижу, бо там, як він говорив, «потрібні люди інтелігентні». Бо що не кажи, як би там не ставитися до «буржуазних забобонів», і Клемансо, і Ллойд-Джордж, і Вілсон — люди вищого світу, і таким повинен бути делегат України. Тим більше, що нація, яка складається з 40 мільйонів населення, має з кого вибрати на перше місце у світовій дипломатичній грі. І Марголін, і О. Шульгин відкрито виступали проти Сидоренка. Шульгин навіть публічно заявив, що Сидоренко не надається на голову паризької делегації. Можливо, що це була помилка, і виступати так різко не треба було. Шульгин вислав відповідного листа до уряду, а Сидоренко, з свого боку, подбав про те, щоб представити справу, як принципове розходження між самостійником і федералістами. Хоч тут жодного принципового розходження не було, а було тільки розходження щодо того, як тримати себе в товаристві.

— Щодо обвинувачення нас у федералізмі, — сказав Марголін, — Сидоренко використав наші побажання з Маклаковим, хоча, на мій погляд, дипломати повинні бачитися з усіма, на те вони й дипломати. Нам потелеграфували, що в наш «федералізм» не вірять і просять залишатися в делегації. Ще перед тим, коли виявилася потреба відкликати Сидоренка, Шульгин та Панейко виставили своїх кандидатів на голову делегації: Шульгин — графа Тишкевича, Панейко — Липинського. Марголін тоді свого голосу не подавав, бо не знав ні того, ні того. Призначено Тишкевича, але Сидоренко досі вважає себе головою паризької делегації, все думає повернутися до Парижу, бо призначення Тишкевича, мовляв, тимчасове. Коли приїхав Тишкевич, він також почав ставитися до нас, як до федералістів, і тому ми вирішили остаточно податися до димісії, особливо ж після одного «талановитого» інтерв'ю в «Ле Пті Парізьен», в якому Тишкевич заявив себе страшним германофобом, польонофілом і румунофілом. Тон був узятий відповідний до французької політики, інакше граф повести себе не міг. Це я зрозумів тоді і підтримую тепер. Але сам я не мав охоти вплутувати себе в таку політику, тримаючись засади, що всі дипломати однієї нації ніколи не повинні

брати одну і ту саму лінію. Завжди треба тримати в резерві людей на випадок зміни політичної ситуації.

Марголін їздив до Праги, і тут з його аргументами погодилися і його димісію прийняли.

Щодо теперішньої політики у Франції, то, на думку Марголіна, час би вже починати розмови з лівішими колами. Щодо Лондону, то тут до приїзду Марголіна українців ніде в офіційних установах не приймали, і тільки в останній час Олесницький добився до якогось директора департаменту, до якого й Марголін зараз же по приїзді пішов. Він йому заявив: «Якщо ви не матимете до нас довір'я, якщо ви не вислухуватимете нас, не будете нам відповідати, побоюючись, що ми зараз же оголосимо вашу відповідь як визнання України, то мені немає чого тут залишатися, бо нам нема чого тут робити. Але я заявляю вам, що ми жодні ваші відповіді на наші листи і взагалі ваші розмови з нами за визнання України вважати не можемо, бо хочемо визнання України формального, а не нашармака».

— Це зробило враження — продовжував Марголін. — На наші листи стали відповідати. Пізніше я бачився кілька разів з Гартінгом, заступником міністра закордонних справ, із Вайда-Воеводом, який відвідав нашу місію, і з Венізелосом. Вайда-Воевод і Венізелос ставляться до нас дуже добре, нашу справу по всіх-усюдах підпирають, за нас говорять і діють.

3 травня 1920

Сьогодні я розпрощався з останнім нашим технічним робітником — Євгеном Беттаріні, що служив у пресбюрі з 15 вересня 1919. Йому видали посвідку, що тільки обставини вищої сили примушують нас відмовитися від його послуг. Він добрий друкар, але дуже нещасна людина: завжди без грошей і з якимись неприємними родинними труднощами. Зрештою, він у себе на батьківщині, — мусить дати собі раду.

6 травня 1920

Питав В. Мазуренка, яке враження зробив на Серраті наш лист до нього.

— Знайшов його засильним, але все таки взяв його. Український відпис листа я просив його переслати братові: обіцяв.

Я написав до уряду звіт про політичну ситуацію в Італії в квітні.

Початок квітня відзначився парламентською боротьбою за уряд, який складено без участі двох найбільших партій Італії — соціалістичної та народної (клерикальної). Ця боротьба закінчилася повною перемогою уряду і в сенаті, і в палаті депутатів. Голова уряду Нітті заявив, що він «мислить, як со-

ціяліст» і «почуває себе з'єднаним з могутнім рухом»; тим, правда, він не здобув собі особливих симпатій серед соціалістів, але дав зрозуміти буржуазії всю небезпеку моменту і примусив навіть сенат стати за урядом, що визначає себе, як уряд найрішучіших соціальних реформ і найбільших поступок духові часу. Отже, початком квітня треба датувати найуспішніші кроки на шляху об'єднання всіх конституційних (ліберальних і демократичних) сил на спільній платформі відродження країни і боротьби з революційним рухом робітничих мас (про який далі). Дивним чином боротьба за підтримку уряду перетворилася в боротьбу за режим взагалі. «Або робіть ви революцію, — сказав Нітті соціалістам, — або дайте нам можливість робити мир».

Від соціалістів йому відповів кращий промовець правого крила партії Тревес. Його сильна промова мала значний розголос в усій Італії. «Нітті поставив нас перед спектром голоду, — сказав він, — перед неминучою дорожнечею життя, і ми маємо повну рацію зазначити, що стоїмо не перед кризою уряду, а перед кризою режиму, перед кризою доби, перед кризою століть, далеко серйознішою, ніж криза кабінету. Теперішня криза — це турботи, це — розбурхані маси, це — безсилля економічних засобів. Ви кажете: або робіть революцію, або дайте нам спокій. Ні! Ні того, ні другого! У такому стані ми перебуваємо тепер і перебуватимемо ще багато років, і день за днем виникатимуть усе нові потреби, нові труднощі. Вам хотілося б скінчити все за одним махом. Не смерть вас жахає, теперішнє життя доводить вас до розпачу. Така ситуація тяжка, але вона неминуча, бо вона — безперечний наслідок того, що було зроблено; і ніхто в світі не має сили знищити те, що зроблено (? — Є. О.). Ось де, панове, терновий вінок, ось де страшна покута!»

Під знаком цієї промови пройшов увесь квітень: ні революції, ні спокою. Страйки — то загальні, то часткові, то залізничників, то поштовиків, то державних урядовців, то робітників тієї чи іншої галузі промисловости. Весь час тільки й чуєш про страйки — одні кінчаються, інші починаються. Неможливо зупинятися на історії цих страйків, бо це завело б нас задалеко. Але варто відзначити деякі конкретні наслідки:

1) Поглиблення харчової кризи у зв'язку з падінням італійської валюти (Італія мусить закуповувати збіжжя за кордоном) і недовіря фінансових кіл інших країн Антанти. Досить сказати, що, котячись по похилій площі, ліра вже так збезцінилася, що за один стерлінг треба давати 100 лір, за швейцарський франк — 4,80, за доляр — 25 лір. Ясно, що уряд був примушений припинити закуповувати, головне в Англії та в Америці, так потрібні Італії хліб, вугілля і нафту.

2) Розлучення й організація дрібної буржуазії, зокрема селянства. Наскільки дрібна буржуазія зрозуміла вагу моменту і зуміла організуватися, показує факт, що майже всі страйки зламано завдяки добровільцям з дрібної буржуазії, що їх особливо постачає Народна (клерикальна) партія.

3) Втома і знесилення робітництва, що особливо виразно виявилось в страйках 1 травня, яких одні дуже боялися, а інші покладали на них великі надії. День 1 травня пройшов як свято, без особливих революційних заворушень (якщо не рахувати розрухи в маленькому містечку В'яреджо, які виникли в наслідок футбольних непорозумінь і не дуже вдалого втручання поліції), що показало ясно, що революційність мас спадає.

4) Зріст у робітництві анархістичних течій, що особливо яскраво виявили себе в турінському страйку, в розрухах у В'яреджо і т. д. Поразки робітництва в страйках, організованих соціялістами і за їхнім таки посередництвом ліквідованих, кинули одну частину робітництва в обійми анархістів, які кидають фрази про запроданство соціялістів буржуазії.

Уряд щодо всіх страйків став на позицію мудрого невтручання, щоб не дратувати робітництва поліційним натиском. Хоча, загально кажучи, ця політика дала добрі наслідки, однак подекуди окремі представники влади, як от у Неаполі, В'яреджо, Больоньї, не завжди були на потрібному рівні, і соціялістична партія завжди мала можливість підбирати матеріяли, щоб обвинувачувати уряд у «контрреволюційності», тим часом як протилежний табір, навпаки, мав повні руки матеріялів, що виявляли «потурання» соціялістам, відсутність належної уваги до «білих страйкбрехерів», що їх соціялістичні робітники іноді трактували не надто чемно.

Таким чином назріла нова урядова криза, доля якої залежить тепер від Народної партії, що минулого місяця на конгресі в Неаполі вирішила взяти участь у відбудові країни й для цього ухвалила ввійти до уряду.

Економічна ситуація — у зв'язку з виключенням з обігу понад 300 мільйонів лір паперових грошей, із спадом революційности мас, з обмеженням імпорту, обмеженням споживання харчів, обмеженням доступу до Італії чужинців — при кінці квітня і в перших днях травня значно поліпшилася. Сьогодні, 6 травня, за один стерлінг платять вже тільки 83,40, за доляр — 21,30, а за швайцарський франк 3,80 лір.

Народна партія відбула, як я вже згадав, 8-14 квітня свій другий конгрес. Народилася вона 18 січня 1919, а на останніх виборах зібрала вже 1 175 549 голосів. Вплив і значення її такі, що не виключена можливість, що вона перебере на себе урядову відповідальність. Проте, чи має вона співпрацювати з іншими партіями для створення в парламента постійної урядової більшості, чи залишатися відокремлено, зберігаючи чистоту своїх ідеологічних позицій? Якщо співпрацювати, то чи брати на себе повну відповідальність за участь в уряді, чи обмежитися парламентарною підтримкою уряду?

На першому конгресі цієї партії в Больоньї лібералізм, що завжди стояв і стоїть при владі в Італії, дістав найсуворіший осуд, і творці нової партії там проголосили, що «концепція християнської держави відрізняється і повинна відрізня-

тися від концепції держави соціалістичної чи ліберальної», що «діяльність Народної партії має бути скерована не на відмодернення чи на оздоровлення ліберальної держави, а на створення держави християнської».

Тут особливо яскрава позиція т. зв. мільйолістів (депутат Мільйолі) чи авангардистів, які саме на підставі постанов цього першого конгресу повели дуже гостру пропаганду проти парламентарної фракції своєї партії, що має можливість при кожному голосуванні повалити ліберальний уряд, а цього не робить (на 506 членів парламенту клерикали мають 100 членів, соціалісти, завжди опозиційні, — 156). Але — розірвати з лібералами — чи не значить це погодитися з соціалістами?

Авангардисти стали саме на позицію, що таке погодження з соціалістами можливе й потрібне. Але більшість партії, головне парламентарна фракція та дирекція партії, іншої думки. Правда, на Больонському конгресі всі, навіть і консервативні елементи, прийняли такі радикальні пункти програми, як от участь робітників у керуванні та зисках підприємств, повільний перехід від капіталістичного господарства до господарства, в якому праці (як фізичній, так й інтелектуальній) було б забезпечено максимальні наслідки продуктивних зусиль, а капітал повернувся б «до своєї природної функції простого матеріального агента продукції, якому суворо визначено б йому належне»; земля передається тому, хто на ній працює, а паразитизм шкідливих посередників і неприсутніх власників касується; вивласнення великих маєтків тощо. Але звідси — до гасел III Інтернаціоналу ще дуже далеко, і Народна партія рішуче відмовляється до нього більше наблизитися.

Конгрес у Неаполі, з ініціативи авангардистів, почався скандалом, який влаштовано представникові парламентарної фракції, що виступив з привітом: його не хотіли слухати. Але конгрес закінчився повною перемогою саме тих течій, що керують парламентарною групою. І ліве, і праве крила партії мусли визнати, що їх час або ще не прийшов, або вже пройшов. Дон Стурцо — головний ідеолог і провідник партії, священник, політичний секретар партії — дістав повне визнання. Партія задекларувала свою цілковиту єдність і відсутність усяких причин не тільки для розбиття, а навіть і для існування окремих течій у партії. Конгрес виявив, наскільки мав рацію Тревес, коли порівнював Народну партію «з деревом, що його коріння входять глибоко в гущу пролетаріату, стовбур і галузки представляють буржуазію, а квіти та листя — аристократію. Тут ми знаходимо цілу гаму — від давнього минулого до далекого майбутнього».

Щодо співробітництва, то тут отримав перемогу центр, який стояв на тому, що коли країна знаходиться в такому стані, як тепер, коли події йдуть дуже швидким темпом, не можна встановлювати наперед ухвал дирекції, ані парламентарній групі: вони, беручи до уваги потребу співпраці для ря-

тування країни, вирішуватимуть самі, коли і з ким входити в коаліцію.

Партія офіційних соціалістів пережила за останній час невеселі дні. Уже у березневій сесії парламенту депутат Тревес заявив, що час революції ще далекий. І, на превелике диво, цю думку поділило не тільки все праве крило партії, а навіть і найкрайніший член партії комуніст Бомбаччі, який визнав, що ще кілька місяців тому він вірив, що Італія стоїть у передпокої революції, але тепер уже не вірить. Ця свідомість віддалення революції разом з почуттям, що заклики до революції встигли таки прищепитися незадоволеним масам, серед яких відбуваються бунтівничі процеси, створила дивну ситуацію в партії. З одного боку, боязнь загубити впливи в революційних масах, що чимраз більше прислухаються до анархічних гасел, а також і безсумнівний тиск III Інтернаціоналу, до якого зараховувала себе Італійська соціалістична партія, примушують її продовжувати енергійну революційну пропаганду з усіма атрибутами демагогічних гасел та запальної фразеології. А з другого боку, переконання в тому, що революція, коли б вона виникла, привела б до її поразки в наслідок незорганізованости тих революційних мас, їх невистачальної підготованости, примушує партію закликати страйкарів та революціонерів до... спокою і до... праці.

17 квітня «Аванті» вмістив статтю Бульжіно, де автор, відзначивши, що всі речі першої потреби досягли фантастично високих цін, і зауваживши, що причиною такої дорожнечі треба визнати незвичайне знецінення італійської валюти, вказував на абсурдність дальшої агітації та заворушень задля побільшення заробітної платні, бо ці побільшення нічого не дають, а ведуть хіба до ще більшого збідніння. Дивним-дивом падіння валюти і загальне збідніння італійського народу не наближують, як дехто думав, революцію в Італії, а, навпаки, її віддаляють, бо заздальгідь засуджують на невдачу.

І справді, якою монетою платила б комуністична італійська держава за кордоном за ті 30 мільйонів квінталів збіжжя, які вона мусить імпортувати, щоб покрити невистачальність власної збіжжевої продукції? Італія споживає тепер 70 мільйонів квінталів зерна, а дістає з свого власного ґрунту тільки 40 мільйонів. Не маючи речей першої потреби для виміни за збіжжя, Італія примушена користуватися обезціненою паперовою лірою. Італія потребує ще й вугілля, заліза, бавовни, нафти, без яких не може розвиватися її промисловість і які вона мусіла б купувати в капіталістичних країнах.

(Далі буде)

Усі права застережені.

Copyright 1967 by Eugenio Onatsky, Buenos Aires, Argentina, and by „Sučasnist“, Munich, Germany.

Нове число мовознавчого журналу

Вже вийшло в світ нове число журналу «Слово на сторожі», орган Товариства плекання рідної мови, за редакцією Я. Рудницького (Вінніпег, 1966, ч. 5). Це число в центрі уваги ставить питання двомовності та статусу української мови в Канаді. Воно складається з передмови редактора та кількох статей.

Передмову проф. Я. Рудницький починає словами Т. Шевченка, що їх він взяв за мотто: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь», підкреслюючи значення своєї формули, що її він вперше висунув на з'їзді Об'єднання українських педагогів у Торонто в 1956 році. Ця формула зводиться до того, що українець у діаспорі — двомовна істота, що «гармонійно синтезує своє українство з культурою довкілля й громадянством країн поселення». У цій формулі автор з'ясовує два аспекти питання українців поза межами України: мовний аспект і взаємовідносини між українцями і довкіллям у різних країнах поселення. На цьому ґрунті й побудоване в автора розуміння двомовності і двокультурності, що виключає меншевартість та культурну асиміляцію й денаціоналізацію.

На тему двомовності першою йде стаття П. Ковалева «До питання української двомовності», у якій автор підкреслює значення двомовності саме в діаспорі, а не на Україні, де питання про українську двомовність ставити не можна. З цих позицій і піддано критиці книжку Ю. О. Жлуктенка «Мовні контакти» (Київ, 1966), зокрема розділ про дво-

мовність, де автор двомовність (української і російської мов) на Україні вважає позитивним явищем, мотивуючи не науковими аргументами, а політичними. П. Ковалів робить загальний висновок, що питання двомовності є актуальним лише за межами України, але двомовність на рідних землях шкідлива для розвитку української національної культури.

На тему двомовності в історичному аспекті пише й Ольга Войценко «До історії української двомовності» (розділ «З позовклих сторінок»), подаючи уривки з промови посла Горещького в альбертському соймі (21 лютого 1933) в обороні одномовних піонерів. У цій промові Горещький підкреслює роллю перших українських поселенців у Канаді в розбудові економічного й культурного життя Канади. Зокрема він стає на оборону жінок, що через важку працю стали жертвою незнання англійської мови і цим самим, згідно з законом, позбавлені прав громадянства.

Ярослава Сорочинська в статті «Засоби збереження української мови й національної свідомості в діаспорі» вказує на сумний факт, що розпорощення українців по світі сприяє не тільки ознайомленню з мовами й культурами народів, але й спричиняє втрату своєї мови, звичаїв та культурних надбань. А цьому багато сприяє ще й непошана до рідної мови і культури, як наслідок панування принципу меншевартості. А звідси впливає втрата національної свідомості серед українців. Це помітне зокрема і в

Канаді, де люди через вплив чужого оточення вживають багато чужих слів. Автор радить, щоб зберегти мову й національну свідомість, починати працю з дітьми з малих років, з домашнього виховання дітей. А це можливе тоді, коли родина сама в розмові вживає рідної мови і цим впливає на дітей, що в ранньому віці наслідують батьків. Ярослава Сорочинська пропонує ряд заходів, як організація шкіл, дитячих садків, недільних шкіл, театральних вистав, плекання церковних звичаїв і традицій, співочі товариства, плекання національних одягів і мистецтва, організація національних музеїв, святкування національних свят, участь молоді у міжнародних конгресах тощо.

Я. Рудницький у статті «За новий статус української мови в Канаді» пише про те, що українська етнічна група в Канаді (500 тис.) найчисленніша серед канадців слов'янського походження. Він подає докладно динаміку зростання, підкреслюючи, що разом із зростанням українських поселень у Канаді зростає також і національна свідомість, домагання прав для української мови. В наслідок цього й виникла в 1963 році «Королівська комісія для справ двомовности й двокультурности». Особливо велику активність виявила в 1964—66 роках українська група. Як виявила анкета, більшість українців (96 відсотків) у Канаді вимагає правового забезпечення української мови на рівні з англійською й французькою. «Королівська комісія», в якій в обороні української етнічної групи і мови виступає проф. Я. Рудницький, зробила вже в цьому напрямі деякий поступ. Хоч автор вказує на деякі негативні моменти щодо більших прав українців, які становлять у Канаді меншість і не мають виглядів на «зайняття станови-

ща більшості», як у Канаді взагалі, так і в провінціях. Та не зважаючи на все це, Я. Рудницький подав урядові Канади в додатку до «Кінцевого рапорту королівської комісії» окрему рекомендацію про офіційне, конституційне визнання української мови поряд з іншими, передусім з німецькою та італійською, на теренах Канади з мінімальною кількістю (10 відс.) українського населення в т. зв. «українській полосі» степових провінцій Канади.

Крім цих статей, у журналі подано резюме доповіді на «Ідеологічній конференції» в Детройті (30 квітня 1966) Богдана Соцюка «Українська літературна мова в УССР», де автор коротко, на трьох сторінках подає історію переслідування української мови, почавши з часів царського режиму аж до наших часів. Переломовим періодом, на думку автора, був період українізації (1924—30), коли українське мовознавство досягло великого розвитку, ставши на рівні західноєвропейського мовознавства. А далі (після 1932) починається нова доба, доба переслідувань, арештів, заслань мовознавців та занепаду української літературної мови. Під час другої світової війни становище нібито полегшало: політику русифікації дещо сповільнено, але ці тимчасові полегшення зникли. Після режиму Сталіна починається нібито доба «відлиги»; українське мовознавство починає набирати більшого розгону. Та все ж політика русифікації не припиняється й далі: багато видань українською мовою припинено, а натомість виходять видання російською мовою. Цю добу автор зве «добою неясної відлиги», що в принципі не дала ніякого полегшення для вільного розвитку українського мовознавства.

У цьому числі журналу подано закінчення статей з попереднього числа: В. Буйняк «Ук-

раїнська мова на весело» і Р. Кухар «Рідна мова — джерело чеської сили».

У журналі подано також консультацію на мовні теми у формі питань й відповідей.

Своїм ідейним спрямуванням

це число журналу «Слово на сторожі» безперечно матиме значення в боротьбі за збереження в діяспорі української мови і культури. Це основне завдання журналу.

П. Ковалів

Українські казки німецькою мовою

DIE SONNENROSE. Ukrainische Märchen. Illustrationen — Irmhild und Hilmar Proft. Verlag Kultur und Fortschritt, (Ost)Berlin, 1967, 338 S.

СОНЯШНА ТРОЯНДА. Українські казки. Ілюстрації Ірмгільди та Гільмара Профтів. Видавництво «Культура й поступ», (Східний) Берлін, 1967, 338 стор.

Друге східнонімецьке видання українських народних казок, що у видавничому проспекті було оголошене на 1966 рік, появилось з кількомісячним запізненням на початку 1967 року. Ця публікація приступна також і західнонімецькому читачеві. Це — розкішний том у серії «Радянська народна словесність», у якій за минулі роки були надруковані народні казки російські, молдавські та інших народів СРСР.

У порівнянні з першим томом казок, що його видало те саме видавництво в середині 1950-их років п. н. «Українські народні казки» („Ukrainische Volksmärchen“) як переклади з російського видання, упорядкованого Максимом Рильським і Лізою Осіг, рецензована збірка куди багатша своїм змістом. У першому томі вміщено 19 народних казок, у другому — 51 казку, вибрану з двох російськомовних видань за 1954 та 1955 роки.

У «Соняшній троянді» переважають казки фантастично-пригодницького та героїчного ха-

рактеру (16 назв); між ними знаходимо також мало відомі варіанти деяких народних казок. Далі маємо 13 казок про тварин, 10 суспільно-побутового характеру і 12 анекдот-небилиць казкового характеру. Як бачимо, збірка — репрезентативна. Читач може виробити собі образ про багатство мотивів та про особливі риси української народної казки й одночасно порівняти з мотивами різноманітних німецьких народних казок.

Коли перший том казок у цілому переклала (з російської на німецьку мову) Ліза Осіг, казки другого переклала Лізелотте Ремане, за винятком п'яťох казок, що були передруковані з першого тому; декілька казок, що вміщено в обох томах, перекладені наново. Саме ці «дубльовані» переклади дають можливість робити порівняння двох перекладачів, при чому можна ствердити, що Л. Ремане краще передає особливості казкового стилю. Вона менше узагальнює, як це робить у трудніших випадках Л. Осіг, яка «просто» випускає окремі вислови, для яких немає німецьких відповідників, яка от «коромислю», «борці» тощо.

Л. Ремане зокрема вдаються ті місця римованої прози, які або вплетені в текст («Я під лавкою згорнуся, хвостиком обгорнуся» — „Will mich unters Bänkchen trollen, meinen Schwanz

zusammenrollen“), або мають переносне значення («Чи ти прийшов по волі, чи по неволі?» — „Bist du hier aus freien Stücken oder durch des Schicksals Tücken?“). А найкраще вдаються їй закінчення казок у стилі: «І я там був, мед-вино пив, по бороді текло, в роті не було» чи «Для вас хороша казочка, а для мене бубликів в'язочка» — „Auch ich war dort, trank Bier und Wein, alles ist mir in den Bart geflossen und mein Mund hat nichts genossen“; „Für euch war das ein Märchen fein, für mich gibt's jetzt ein Kringelein“).

Не зважаючи на те, що переклад зроблений з російської мови, вартість збірки незаперечна. Дуже часто буває так, що при перекладах художньої прози, так би мовити, «з другої руки» затираються образи та особливості стилю. Але тут справа з мовою простою, дух якої наші перекладачі на російську зуміли віддати дуже вірно. Однак німецькомовний читач, який мало поінформований про українську літературу й культуру в цілому, може уважати російську мову як мову оригіналу, тим більше, що не тільки в Західній Німеччині (а й на всьому Заході) вважають Україну — «південноросійською» провінцією; навіть у Німецькій Демократичній Республіці (Східня Німеччина), де вже появилось кільканадцять перекладів з української літератури (у 90% ці переклади здійснені з російської) і де існують можливості для культурного обміну з Українською РСР, дуже мало читачів знає про існування окремої української мови і культури. Це ствердив, до речі, в 1966 році в розмові один з представників названого вже видавництва на Міжнародному книжковому ярмарку у Франкфурті на Майні.

Перший том казок був ілюстрований Е. Рачевим (він, мабуть, українець), який надав ілюстрації чисто українського

характеру: може, наслідуючи Едварда Козака, Рачев убрав героїв казок (людей і тварин) у стилізовану народну ношу, оздобив сторінки мотирами української народної творчості — предметами народного та козацького побуту (збанками, кочергами, шаблями, бунчуками тощо). Зате Ірмгільд та Гільмар Профти своїми ілюстраціями ввели в книжку сильний російський дух, не зважаючи на те, що їхні ілюстрації високомистецькі, оперті на техніку іконопису: типові російській церкві перетворені тут на фортеці та замки, де живуть змії, з якими борються бородаті чоловіки в кафтанах та лаптях; ці бородачі мають представляти українських селян. Фантастичний елемент вдало переданий сюрреалістичною манерою. Побут українського народу для ілюстраторів настільки чужий, що чумаки представлені на зразок єврейських купців — у довгих кафтанах та з круглими низькими шапками і з бородами.

Окреслення «чумака» передано німецьким „der Fuhrmann“, а «дід пішов чумакувати — „der Großvater ging Frachten fahren“. На мою думку, перекладачка повинна була вести українську назву в німецький текст, пояснивши її так, як це вона зробила з «гуслями» в казці «Чарівні гуслі». Не знати тільки, звідки взятий варіант про «чарівну скрипку, яка примушує всіх танцювати до безтями»; на Україні «гуслі» не відомі як народний інструмент; передавати їх якимось загальним окресленням означало б позбавляти казку її українського кольориту.

Не легко знайти відповідники для популярних на Україні назв звірів, як от лисичка-сестричка, вовк-панібрат, жабка-скреготушка, зайчик-побігайчик чи кабан-іклан; для них перекладачка знайшла такі німецькі окреслення: „Brüderchen Füchlein“

або „Füchslein-Packgeschwind“, „Graubart“ або „Wölflein-Kräusefell“, „Fröschelein-Hüpfbein“, „Häselein-Sausewind“, „Eber-Schnüffel-schnell“. Лізелотте Ремане вживає багато здрібнених іменників (як це є також в оригіналі), хоч у німецькій мові не вільно зловживати ними, бо вони не посідають у ній тих емоційних функцій, як у мові українській. Якщо їх випустити або змінити додатковими прикметниками, блідне весь настрій казки.

Щодо передачі українських імен, їх російцять майже в усіх східнонімецьких виданнях, що перекладаються з російської:

«Гріцко», «Альонка», «Пйотр», хоч зустрічаються також Грицько, Олена та Петро. Це означало б, що Л. Ремане дещо ознайомлена з українською мовою, але чомусь не ввела всюди послідовно українських імен.

Однак, не зважаючи на згадані недоліки, можна тільки вітати появу цього тому українських казок і сподіватися, що він все ж такі допоможе німецькому читачеві звільнитися від полинялого вже шаблону, який велить трактувати всі духові надбання східноєвропейського слов'янства як — «російські». *Анна-Галія Горбач*

Збірник „Шевченко і музика“ очима російського журналу

У московському журналі «Музыкальная жизнь» (ч. 18, 1967), що появляється тиражем понад 171 000 екземплярів, надрукована рецензія на українську книжку. Це трапляється в цьому виданні дуже рідко. Вражаюче закінчення рецензії: вже навіть чужим людям впадає в око, що тиражі українських книг в Українській РСР аж надто малі — справді вже комічні.

Нагадати треба також, що на Україні немає окремого музикознавчого журналу; музична тематика живе, так би мовити, «в підкомірному» у скромному своїм об'ємом (40 стор.!) двомісячнику «Мистецтво» (тираж 18 400 екземплярів). Останнім часом у Києві засновано видавництво «Музична Україна», яке, мабуть, не буде в силі розв'язати питання появи такого журналу.

Подаємо дослівний переклад рецензії:

Ця книжка ¹⁾ свідчить про те, що поезія великого Шевченка — невичерпне джерело надхнення для композиторів, що

створили величезну кількість творів на теми, сюжети й тексти поета-революціонера. Вона свідчить також і про інтерес радянських музикознавців до проблеми «Шевченко і музика» — у своїх дослідженнях вони заторкнули різні її боки й аспекти.

Нова збірка (упорядники Л. Архимович, О. Шреер-Ткаченко, М. Михайлов) є лише однією з ланок української шевченкіяни. В неї увійшли статті, написані до сторіччя з дня смерті й століттю з дня народження Шевченка.

Відкривається книга вступною статтю «Тарас Шевченко і музична культура», що написана композитором П. О. Козицьким (1893—1960). Автор розглядає різнобічні зв'язки Шевченка з музичним мистецтвом; розповідає про природну музи-

¹⁾ «Шевченко і музика». Збірник статей, К., «Мистецтво», 1966, наклад 750 прим., ціна 78 к.

кальність поета, про його небуденний хист співака — інтерпретатора народної пісні, про музичність його вірша, що став основою для творів багатьох композиторів, починаючи з першого, написаного М. Маркевичем у 1840 році... До статей проблемного характеру належить праця В. Таловире «Т. Г. Шевченко й український кобзарський епос», цікава своєрідним підходом до цієї теми, до речі, розробленої дещо детальніше, ніж у Д. Ревуцького в його вже давній книзі «Шевченко і народна пісня». Постає питання кобзаря часто зустрічається у Шевченка, поет дуже цінував епос українських народних співаків і сам себе звав кобразем. Таловире висвітлює ті риси у творчості Шевченка, які були запозичені ним з кобзарського епосу. Однак, чи варто було автору статті так ретельно досліджувати питання про знайомство Шевченка з Остапом Вересаєм? Здається, що цей факт біографії поета має часткове значення. Зате розповідь про кобзарів, які виконували твори Шевченка, які сприймали його творчість як доглибно своє, вийшла занадто стиснутою, тезисною. Про це хотілося б довідатися більше.

До збірки включено нарис О. Лисенко «До історії створення музики „Заповіту“», в якому автор з притаманними його перу безпосередністю й жвавістю подає деякі відомості про Гордія Гладкого, який створив широко розповсюджену в народі мелодію шевченківського «Заповіту».

Решту праць присвячено різноманітним музичним творам, створеним на тексти або сюжети Шевченка.

Л. Сфремовій належить стаття «Мусоргський і Шевченко», в якій подано цікаву аналізу двох творів Мусоргського: «Гопак» і «Пісня Яреми».

Сама тема статті Є. Майбурової «Романси Чайковського і Рахманінова на слова Шевченка», на жаль, не дала автору матеріалу для широких узагальнень, а звичайна аналіза романсів «Вечір» Чайковського, «Покохала я на печаль собі» та «Я знову самотній» Рахманінова не може, звичайно, розкрити проблему відгомону поезії Шевченка в російській музиці.

Багато статей у збірці присвячено творам українських радянських композиторів на тексти Шевченка. Н. Герасимова-Персидська розглядає опери М. Вериківського «Сотник» і «Наймичка». М. Михайлов висвітлює творчість К. Данькевича, основну увагу звертаючи на його ранній балет «Лілея»²⁾. Стаття Стефанії Павлишин розкриває історію написання «Заповіту» С. Людкевича — найстаршого композитора України. Праця Н. Горюхіної про кантату Л. Ревуцького «Хустина» глибиною своєї музичної аналізи — одна з найкращих у збірникові.

З ранньою оперою М. Тица, В. Рибальченка і Ю. Мейтуса «Гайдамаки», яка свого часу відіграла значну ролю в історії української радянської опери, знайомить читачів стаття А. Малоземової. Низка цінних спостережень має невелика праця М. Гордійчука про юнацьку симфонічну поему Г. Майбороди «Лілея». Іншій поемі (для струнної оркестри) «Пам'яті Кобзаря» А. Штогаренка присвячена стаття А. Герман.

Дві наступні статті мають оглядовий характер: «Образи Т. Шевченка у творчості харківських композиторів» І. Підгорецької та «Хори і романси львівських композиторів на слова Т. Г. Шевченка» А. Гудзенко.

²⁾ Статтю М. Михайлова про оперу К. Данькевича «Назар Стодоля» редактори пропонують прочитати у збірникові «Українська радянська музика», 1960.

Дещо осібно стоїть у збірнику праця Ю. Малишева, присвячена вокальному циклу Ю. Мейтуса «Кобзареві», написаному на слова А. Малишка. Треба сказати, що авторові вдалося довести близькість цього циклу до самого духу Шевченкової творчості.

Статті різних авторів, вдало підібрані, старанно відредаговані,

— це велика праця укладачів, про яку слід сказати добре слово в надії, що опрацювання шевченкіани буде продовжене, бо тема ця невичерпна і для музикознавців. Але хочеться запитати: для кого ж ця праця над збірником була пророблена, якщо видано його накладом, воістину мізерним — 750 екземплярів?

Т. Карішова

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

У справі „Постанови управи НТШ у США“

Недавно управа НТШ в ЗДА опублікувала свою постанову стосовно «Заяви про сучасну ситуацію на Україні» 35 професорів (яку Ви передрукували в січневому числі). На мою думку, управа НТШ зловжила своїми прерогативами і висловила ся зневажливо про тих, що названу заяву підписали, з натяками, які можна інтерпретувати як шкідливі для тих членів НТШ, кого вони стосуються. Інсинуації, наявні в тій постанові, і спосіб вислову в окремих її місцях здаються мені настільки не відповідними, що я вислав до управи НТШ в Нью-Йорку окремого листа в цій справі. Копію цього листа надсилаю Вам з проханням оприлюднити у Вашому журналі.

*

До Управи Наукового Товариства ім. Шевченка в ЗДА, Нью-Йорк.

Високоповажані Панове!

Деякі точки в постанові Управи НТШ і факт її проголошення в пресі перед тим, заки члени НТШ мали можливість ознайомитися з її змістом безпосередньо від канцелярії Тowa-

риства, примушують мене публічно висловити декілька зауважень.

1) Не заперечую, навіть боронитиму право членів Управи, як окремо, так і збірно висловлювати свої думки у всіх питаннях, що стосуються громадських справ, а тим самим до починів інших членів Товариства. Гарантія вільного вислову думки кожного з нас мусить лежати в основі діяльності нашого суспільства. Тим більше мусять шанувати цей принцип науковці, знаючи, що свобода думки є кінцевою в шуканні об'єктивної правди.

2) Управа НТШ має незапечечене право не погоджуватися не тільки із змістом, а й з самим фактом «Заяви». Вона може висловлювати свій погляд на «Заяву» та навіть осуджувати її доцільність, відповідно уаргументовуючи свої погляди.

3) Проте формулювання такого погляду Управи, тим більше коли він проголощується публічно, мусить бути стисло речеве, не персональне і без усяких натяків чи сугестій, що безпідставно ставлять під сум-

нів характер чи інтенції людей, на адресу яких звернений такий погляд Управи.

4) Стверджую, що третя точка згаданої постанови, в якій закидається тим, що підписали «Заяву», «грубе порушення гідності членства НТШ», йде врозріз із вищевказаною вимогою стриманості, обережності й тактовності у висловах. А треба було очікувати, що члени Управи НТШ, як люди науки, виявлять більше такту, наукової об'єктивності й відповідальності, кращого й більш уважного добору слів у висловленні своїх думок.

5) Навіть беручи до уваги ту можливість, що згадана «Заява» справді уявно «спирається на теза зобов'язуючої в СССР конституції», не можна поголовно обвинувачувати тих, що її підписали, в апробації чи визнанні згаданої конституції на підставі т. зв. «вини через пов'язаність» (гілт бай асоцієйшен), що випливає з тексту постанови. Замах на характер і добрі інтенції співчленів Товариства на підставі таких «доказів» їхньої «вини» несмачний і щонайменше сумнівний варгости. Зрештою, коли вважати оборону прав українського народу на основі діючих законів і конституцій «грубим порушенням гідності членства НТШ», як Управа ото зробила щодо «Заяви» на підставі своїх власних інтерпретацій, то слід би застосувати те саме мірило до всіх починів такого роду. Що вийшло б, якби на підставі цього рішення Управи НТШ ми не могли посилатися на право України на вихід з СССР, забез-

печений їй советською конституцією? А часто навіть члени НТШ посилаються на згадану точку конституції СССР у політичних і наукових писаннях. Треба б відповідно натаврувати всю боротьбу за наші права в рамках законів Австро-Угорщини, царської Росії, міжвоєнних Польщі, Мадярщини, Румунії, Чехо-Словаччини й гітлерівсько-німецької окупаційної влади. Цікаво, скільки в такому випадку залишилося б справді «гідних членів НТШ»? А чи може йдеться тут про різні стандарти «гідності», про те, хто і в рамках законів котрого окупанта боронить чи доводить права України? Відважуся ствердити, що така градація «вини» й «гідності» і строка-тість мірил поведінки членів НТШ та окремих українських громадян не віщує нічого доброго, особливо коли їхньою ціллю не є здорова самокритика, а намагання «засудами» тісно регламентувати людську діяльність.

6) У світлі сказаного вважаю натяки постанови, а головне спосіб вислову в її третій точці, не продуманими, не виправданими й шкідливими. Ніколи я не мав і не маю бажання при-нижувати чинсь «гідність» моєю скромною особою, а особливо, коли мені вини об'єктивно не доведено. Тому пересилаю належність моєї цьогорічної членської вкладки НТШ — у подвоєній висоті — на Фонд катедри українознавства.

З належною пошаною

*д-р З. Л. Мельник,
професор фінансів*

Цього листа я пишу радше для молодих читачів журналу «Сучасність», ніж для шановних членів редакції, бо згадані читачі не пам'ятають тридцятих років на Західній Україні.

Почну так: був собі один університетський професор, дійсний член Всеукраїнської академії наук (ВУАН), — з часів українізації, — який спокійно жив у «вільному світі», бо в той час Польщу можна було зарохувати до цього світу. Під польською окупацією не саджали за ґрати ні українських письменників, ні діячів культури за їхнє вільне мистецьке чи наукове «слово». Наприклад, Богдан Кравців міг надрукувати тоді вірш «Кривавим листом котить падолист» — виразний заспів до польсько-української війни 1918 року. І цей професор жив як приватна людина й у вільні хвилини працював у Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка.

Не дивуйся, молодий читачу, бо таке справді було можливе під польською окупацією. Йому трапилася нагода, що його запросили у відвідини наші науковці в Києві. Він звідти щасливо повернувся і на сторінках найстаршого українського щоденника опублікував подорожні враження про своє перебування над Дніпром. У цих подорожніх враженнях аж зачасто повторювалася фраза про «обильний харч» у Києві. Цього вистачало, щоб ученому професорові та чесному українському патріотіві замкнути доступ до товариства вільних науковців і чесних людей пера.

Продовжую так: наша відома літератка з вільного світу, яка недавно побувала на Україні на запрошення наших людей пера, також пише про свої клопоти, з яких найбільші — ті з бана-

них садів, читає свої твори в переповненій залі й їй не тільки дозволено підкреслити свій християнський світогляд; їй навіть про це просять. Не сумніваюся, що так було.

Але вільний читач має право запитати вільну літератку, де були її очі. Справді, цікаво почути, що на київському Подолі відновлюють один собор, а в Чернігові — аж декілька; що фільм «Тіні забутих предків» (який на Заході демонструється як «здобуток російської кінематографії») слабший у порівнянні з тими фільмами, які тримають у сейфах під ключем. Але що є з перлинами української іконографії, які плісняють саме у Львові під ключем за стінами колишнього Вірменського собору?

Очевидно, не є обов'язком відвідувача України за всім дивитися і про все питати. Вистачить опису краєвиду — з вікна вагону...

Звичайно, не все можна написати, що хотілося б. Однак прогріхом є мовчати, а ще більшим — допомагати вбивати цвях у домовину тих людей пера, що, не маючи можливости вибрати шлях на волю, пішли в неволю — у тюрми «старшого брата» чи в табори суворого режиму в Мордовській АРСР. Чи не чує авторка трагічного крику цих людей, щоб дали їм змогу замінити чужі тюремні мури на свої, рідні?

На закінчення я хочу бути сантиментальним. Університетський професор «во время люте» дав докази великої мужности, заступаючися перед «власть імущими» за запроторених у тюрми (тоді вже «визволених єдинокровними братами») на Західній Україні. У 1941 році він зник без сліду.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Василь Барка*. З нових поезій.
- 11 *Микола Вінграновський*. Білі квіти.
- 19 *Хуан Рамон Хіменес*. Плятеро і я.
- 31 *Юрій Тарнавський*. Без Еспанії.
- 42 *Віра Вовк*. Баляда про розшук поета.
- 44 *Богдан Рубчак*. Поезія антипоезії.
- 56 Розмова з Леонидом Леоновим.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 63 *Іван Дзюба*. Інтернаціоналізм чи русифікація. (Розділ XIV).
- 78 *Валентин Мороз*. Репортаж із заповідника ім. Берії (II).

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

- 87 *Светозар Стоянович* (Београд). Етатистичний міт соціалізму.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 100 *Павло Чернов*. Ювілейне. (З приводу 2 500 числа «Літературної України»).

СПОГАДИ

- 109 *Євген Онацький*. По похилій площі.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 119 Нове число мовознавчого журналу (*П. Ковалів*) — Українські казки німецькою мовою (*Анна-Галя Горбач*) — Збірник «Шевченко і музика» (*Т. Каришова*).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- 125 З приводу «Постанови управи НТШ у США» (*Зенон Л. Мельник*). Про «обильний харч» і «бананові» клопоти (*Євген Врецьона*).

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Виготовлені чеки на «Сучасність» чи на окремі призвища працівників нашого вид-ва утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 82
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Дорогі покупці!

Поспішайте з замовленням, якщо хочете подарувати своїм знайомим в СРСР автомашину «Волга», «Москвич» або «Запорожець».

Зараз (до 30 квітня включно) даємо на ці товари 100% знижки.

Жадайте наш каталог ч. 9 а.

На товар з наперед оплаченим митом дійсний і надалі цінник товарів ч. 7 а.

Швидко й сумлінне виконання Ваших замовлень гарантує:

LINDEX GmbH & Co. KG
Versand — Reisen
8 München 27
Rauchstr. 5
Tel.: 481627, 481375, 482038
Telex: 05—23173

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

одно число: річно:

Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуела	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

Нова книга видавництва ПРОЛОГ!
Вийшла з друку
АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.
ШІСТДЕСЯТ ПОЕТІВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ

Упорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog”, Assn. Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025 — U. S. A.

або до видавництва журналу «Сучасність».

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії
«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19
гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Столипінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Ass'n. Inc.
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.